

“... bestemor er i himmelen”

- formidling av døden i bildebøker for barn og bruk av slike bøker i skolen

Bodil K. Nygaard Laundal

Veileder

Helje Kringlebotn Sødal

Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved Universitetet i Agder og er godkjent som del av denne utdanningen. Denne godkjenningen innebærer ikke at universitetet inntår for de metoder som er anvendt og de konklusjoner som er trukket.

Innhold

Kapittel 1 – Innledning.....	5
1.1 Innledning til tema.....	5
1.2 Egen erfaring med temaet.....	5
1.3 Problemstillinger	6
1.3.1 Begrunnelse for valg av materiale.....	9
1.3.2 Begrunnelser for valg av problemstillinger.....	10
1.3.3 Avgrensning	11
1.3.4 Fagområder.....	12
1.4 Oppgavens struktur.....	13
Kapittel 2 – Teorier omkring barns emosjonelle og kognitive utvikling	15
2.1 Innledning og presentasjon av litteratur.....	15
2.2 Teorier fra Irvin Yalom og John Bowlby.....	17
2.2.1 Yaloms teori om fornektelsesstrategier.....	17
2.2.2 Bowlbys tilknytningsteori.....	20
2.2.3 Vanlige sorgreaksjoner hos barn mellom 6 -10 år.....	23
2.3 Barns kognitive utvikling innenfor religionspsykologien.....	24
2.3.1 James Fowler - om stadietutviklingen	25
2.3.2 Kalevi Tamminen – om barns tenkning og religiøse begrep.....	27
2.3.3 Om barns tolkning av det religiøse språket.....	28
2.3.4 Sammendrag.....	29
Kapittel 3 – Om døden og livet etter i luthersk teologi.....	31
3.1 Innledning.....	31
3.2. Hva skapelsen og synden betyr for livet og døden.....	32
3.3 Hva den nye skapelsen betyr for livet og døden.....	34
3.3.1 Retttferdigjørelse ved troen.....	35
3.3.2 ”..skal derfra komme igjen for å dømme levende og døde”.....	36
3.3.3 ”Verdens ende”	37
3.3.4 ”Jeg tror på (...) legemets oppstandelse og det evige liv”.....	37
3.3.5 Kommentarer omkring eskatologien og døden.....	38
3.4 Sentrale tolkninger.....	39
3.4.1 Alle blir frelst til evig liv	39
3.4.2 Annihilasjonslæren.....	40
3.4.3 Bevisst eksistens i påvente av oppstandelsen.....	40
3.4.4 Tilintetgjørelse av eksistensen og dommens doble utgang.....	41
3.4.5 Å komme til himmelen.....	43
3.4.6 Helvete.....	44
3.4.7 Avslutning og oppsummering.....	45
Kapittel 4 – Tendensanalyse av et større utvalg bildebøker om døden.....	47
4.1. Presentasjon av bøkene og begrunnelse for utvalget	47
4.1.1 Fargesymbolikk.....	49
4.2. Tendensanalyse.....	50
4.2.1. Tendenser i bruken av hvem som er den døde.....	52
4.2.2 Tendenser i bruken av fantastisk og realistisk fortelling.....	54
4.2.3 Tendenser i forklaringer omkring det fysiske og konkrete	55
4.2.4 Tendenser i formidlingen omkring en annen eksistens	60
4.2.5 Oppsummering.....	67
Kapittel 5 – Analyse av tre utvalgte bøker.....	69
5.1 Presentasjon av bøkene og begrunnelse for utvalget.....	69

5.2 Bestefar og Maria.....	70
5.2.1 Hvorfor lar Gud noen dø?.....	71
5.2.2 Hva skjer med den døde?	72
5.2.3 I himmelen.....	74
5.2.4 Hvem kommer til himmelen?.....	74
5.2.5 Virkemidler i bruken av bilder.....	75
5.2.6 Oppsummering.....	76
5.3 Pelle og de to hanskene.....	76
5.3.1 Hva skjer med den døde?.....	77
5.3.2 I himmelen.....	78
5.3.3 Virkemidler brukt i bildene.....	79
5.3.4 Oppsummering	80
5.4 Gule roser til pappa.....	80
5.4.1 I Guds hånd.....	82
5.4.2 I himmelen.....	83
5.4.3 Virkemidler brukt i bildene.....	83
5.4.4 Oppsummering.....	84
5.5 Avsluttende og sammenliknende kommentarer.....	85
Kapittel 6 – Vurdering av bøkene med tanke på bruk i RLE - undervisningen	88
6.1 Innledning.....	88
6.2 Vurdering av de 20 bøkene.....	89
6.2.1 Ulike elevforutsetninger.....	90
6.2.2 Beskyttende formidlingsmåter i bøkene	91
6.2.3 Konklusjon.....	95
6.3 Vurdering av de tre utvalgte kristne bøkene.....	96
6.3.1 Prinsipper for RLE – undervisningen i læreplanen.....	96
6.3.2 Vurdering av Bestefar og Maria.....	100
6.3.3 Vurdering av Pelle og de to hanskene.....	102
6.3.4 Vurdering av Gule roser til pappa.....	104
6.3.5 Konklusjon.....	105
Kapittel 7 – Avslutning og konklusjoner.....	107
Litteraturliste.....	114
Appendiks.....	117

Kapittel 1 – Innledning

1.1 Innledning til tema

”Hvis døden er det mest dramatiske og sikreste ved livet, hvorfor reflekteres det nesten ikke rundt døden i offentligheten?” spør Steinar Lem i *Aftenpostens* kronikk lørdag 4. april 2009. Den dødssyke forfatteren slår fast at det sekulariserte samfunns oppfatning av døden som ren utslettelse, slik naturvitenskapen forklarer den, påvirker det livet man lever. ”Hvis dette er sannheten ligger det en dyp sorg over menneskeheten”, sier han. Jeg forstår Steinar Lems kronikk som en kritikk blant annet mot kristenheten i Norge, både statskirke og frimenigheter, for ikke å våge en ekte diskusjon omkring de store livsspørsmål som døden gir. Professor i systematisk teologi og religionsfilosofi Jan-Olav Henriksen bekrefter i boken *Imago Dei* (2003) at døden i vår kultur i liten grad blir tematisert som utgangspunkt for kulturelle refleksjoner. Tolkningen av døden, hevder han, har ikke hatt noen framtreddende plass i det offentlige rom, men vært overlatt til det religiøse. I det moderne og postmoderne samfunnet hører denne form for livstolkning til den mer privatiserte dimensjonen, mener han (Henriksen: 2003, s. 243). Kirkens lære om døden, slik den blant annet er formulert i Apostolicum og i begravelseritualet, bygger på mange hundre år gamle forestillinger.¹ Betyr det at en kristen tolkning av døden ikke har noen aktualitet for det moderne menneske? Kanskje dette neglisjerte tema i sterkere grad burde ha kommet ”opp fra nattbordskuffen” og frem i det offentlige? I alle fall hvis den amerikanske psykiateren Yalom har rett når han hevder at måten man forholder seg til døden på kan være medbestemmende for hva slags liv vi lever, ikke bare når livet går mot slutten og vi blir syke, men også hvordan vi vokser og modnes (Yalom: 2010, s. 40).

Barn er også opptatt av de store livsspørsmål og blir konfrontert med døden på ulikt vis. Denne oppgaven skal dreie seg om barn og livstolkning i forhold til døden.

1.2 Egen erfaring med temaet

Emnet fikk aktualitet for meg da jeg som lærer i grunnskolen opplevde det fatale, at et barn, ei jente, omkom ved en ulykke mens klassen var ute på tur. I måneder framover hendte det rett

¹ Den apostoliske trosbekjennelse, Brunvoll: 1972, s. 19 og Ordning for Gravferd vedtatt av kirkemøtet 2002, Verbum Forlag, 2003, s. 18.

som det var at klassen måtte legge all planlagt undervisning til side for at elevene skulle få komme med alle spørsmålene og undringene de hadde over det ufattelige som hadde skjedd. Spørsmålene var ofte: ”Hvor er hun nå?” ”Kan hun se oss?” ”Fryser hun nede i graven?” Hva kan man svare et barn som stiller de mest grunnleggende spørsmål og samtidig møte det åpent og ærlig? Jeg undret meg ofte over tegningene til elevene som i svært stor grad var tegninger av det døde barnet, men fullt levende hos Gud, i en himmel langt oppe i skyene. Det virket som om de fant trøst i denne forestillingen. En del av sorgarbeidet besto også av høytlesing fra bildebøker hvor døden var temaet. Overraskende få bøker formidlet en ren naturvitenskapelig tolkning av døden. Derimot ble døden ofte fremstilt som at den døde gikk over i en annen virkelighet og levde videre.

Døden som tema ble særlig aktuelt i klassen på grunn av den tragiske hendelsen. Men spørsmålene og engasjementet røpte at temaet også hadde aktualitet og betydning for elevene på et mer grunnleggende nivå. Dette motiverte meg til en nærmere studie av disse bøkens tolkning og formidling av døden, som har resultert i denne oppgaven.

1.3 Problemstillinger

I oppgaven har jeg fire hovedproblemstillinger som jeg vil besvare. Alle blir ikke vekta like stort. Spørsmålene er følgende:

1. Hvordan blir døden, i 20 bildebøker, formidlet til barn mellom 6 og 10 år?
2. Hvordan blir døden tolket kristent sett i de bøkene som tar dette opp?
3. Treffer formidlingen barnas emosjonelle og kognitive nivå?
4. Egner bøkene seg til bruk i skolen til kunnskapsformidling og til livstolkende virksomhet omkring døden?

Problemstilling 1 vil jeg besvare gjennom en analyse, som jeg benevner som tendensanalyse, innenfor et utvalg av 20 bildebøker. Jeg vil undersøke hva disse formidler om døden. Det vil jeg gjøre på grunnlag av Yaloms påstand som jeg har sitert i 1.1, at måten man forholder seg til døden på er medbestemmende for det livet vi lever. I verket *Existential Psychotherapy*² utdyper han hvordan døden er medbestemmende for hvordan barn lever livene sine (Yalom: 2011, s. 37). Hvis døden har en så stor betydning for barnets liv og utvikling, bør bøker som

² Verket ble utgitt i 1980. I oppgaven henviser jeg til den danske utgaven fra 2010.

har til hensikt å kommunisere med barnet om temaet, være godt kvalitetssikret. Det er det jeg nå vil bidra til med min analyse.

Jeg vil blant annet undersøke om det finnes noen fellestrekk i formidlingen. Hvilke fortellingsformer blir brukt innenfor tekst og bilder, og har de noen betydning for hva som formidles om døden? Hvordan, og eventuelt hvorfor, blir det for eksempel brukt dyr, menneskefigurer eller fantasiskapninger som hovedfigurer i bøkene, og har hovedfigurene betydning for hvordan døden formidles? Videre vil jeg undersøke om bøkene henvender seg til leserne direkte gjennom språk og bilde, eller om barnet skjermes for det reelle og konkrete som skjer med kroppen i døden. I klasserommet var elevene opptatt av om den døde levde videre i himmelen. Forklares døden i bildebøkene som en annen transendent tilværelse? I tilfelle, hvilken betydning blir denne formidlingen tillagt å ha for barnets erkjennelse, og for å kunne mestre tapet av den døde?

Som besvarelse av problemstilling 2 vil jeg, gjennom en grundigere analyse av tre av bøkene, særlig undersøke noen sider av hva bildebokfattere og illustratører formidler som en kristen tolkning av døden og hvordan dette blir gjort. Religionspedagogen Friedrich Schweitzer hevder at en religiøs tolkning av døden, i motsetning til en naturvitenskapelig, er en nødvendighet for barn for å skape trøst og mening i tilværelsen (Schweitzer: 2006, s. 34). I så fall bør kristne bildebøker som handler om døden ha en ekstra viktig funksjon for barn som hjelp i livstolkningen. Det motiverer meg til å undersøke hvilke særtrekk som måtte finnes i disse bøkene. Hva formidler de om hva som skjer med den døde? Kommer den døde direkte til himmelen? Sentrale tolkninger innenfor kristen teologi regner med en mellomtilstand før selve ”saligheten”. Er dette tolkninger som gjenspeiles i bildebøkene? Formidles en eventuell tolkning av himmelen som en motsetning til det konkrete og fysiske som skjer i døden, eller som to sider som lar seg forene? Brukes det i tekstene teologiske begrep som for eksempel ”evig liv” eller ”komme til himmelen”, eller bruker forfatterne andre begrep når de henvender seg til barn med dette temaet? I bekjennelser i Den norske kirke som Confessio Augustana,³ har tanken om den doble utgang en sentral plass. Formidles denne todelingen for barn, eller legges det vekt på en universell ”salighet”? Hva formidler bildene om temaet og hvilke teknikker brukes til dette? Videre vil jeg undersøke hvordan de to modalitetene, tekst og bilde, utfyller hverandre i bøkene. Hensikten med undersøkelsen er å kunne bidra til en større pedagogisk og teologisk bevissthet omkring formidlingen om døden for barn i kristne

³ CA art.17. Brunvoll: 1972, s. 54.

bildebøker.

Analysen av det teologiske innholdet i de kristne bildebøkene vil bli gjort på bakgrunn av luthersk teologi. Jeg vil derfor gi en presentasjon av sentrale sider av teologien som tolkninger av døden bygger på, og av enkelte tolkninger av døden som har vært, og fremdeles er toneangivende. Det ser jeg på som nødvendig for at jeg skal kunne svare på problemstilling 2. Denne teoretiske delen vil jeg derfor vektlegge spesielt. Det er fordi den kristne lære om døden, slik den kommer fram i Bibelen og i sentrale bekjennelser, uttrykkes gjennom begrep og forestillinger som kan virke fremmede på moderne mennesker. Jeg forstår likevel begrepene og forestillingene som nødvendige grunnpilarer for tolkninger om døden innenfor kristendommen. Framstillingen vil danne en nødvendig bakgrunn når jeg skal undersøke tolkningene av døden og formidlingen av den for barn.

Besvarelsen av problemstilling 3 blir gjort i analysekapitlene. Det er barn mellom 6 – 10 år i skolens 1. - 4. trinn som er målgruppa i denne oppgaven. Tendensanalysen av de 20 bøkene og analysen av de tre kristne, vil bli gjort med tanke på om formidlingen er i tråd med målgruppas emosjonelle og kognitive nivå. Jeg vil derfor presentere noen sentrale teorier innenfor den psykologiske tenkningen omkring betydningen som døden har for aldergruppas emosjonelle liv og utvikling. På bakgrunn av disse vil jeg videre kunne diskutere om formidlingen i bøkene kan være til hjelp for elevene til en positiv livstolkning, eller om døden formidles slik at den fremmer angst for temaet. Videre vil jeg presentere noen sentrale teorier innenfor religionspsykologien som særlig legger vekt på den tankemessige utviklingen. På bakgrunn av disse vil jeg kunne diskutere om språk, begrep, bilder og fortellinger som brukes i bildebøkene treffer aldersgruppa.

Min besvarelse av problemstilling 4 vil bli gjort med utgangspunkt i funnene i analysekapitlene. Jeg vil vurdere om de 20 bildebøkene egner seg som læremiddel til bruk i undervisningen når døden er temaet. Det vil jeg gjøre på bakgrunn av kompetansemålet innenfor *filosofi og etikk* i RLE – planen, som omfatter temaet tap og sorg. Videre vil jeg vurdere om de tre kristne bøkene egner seg til bruk i RLE – undervisningen. Det vil jeg gjøre på bakgrunn av enkelte kompetansemål under hovedområdet *kristendom*, på RLE – fagets formål og på skolens verdigrunnlag. Etter at det gamle KRL – faget ble erstattet med RLE i 2008, etter dommen i Den europeiske menneskerettsdomstol (2007), har faget fått en skarpere profil av å være objektiv, kritisk og pluralistisk. Dette kommer fram i sammenlikninger av

enkelte formuleringer i formålskapitlene i de to læreplanene.⁴ Jeg vil derfor vurdere om bøkene er i tråd med læreplanens formuleringer på dette feltet, ikke minst med tanke på om de er forkynnende.

1.3.1 Begrunnelse for valg av materiale

Jeg har valgt bildebøker som materiale for min analyse, fordi jeg tror at de kan være nyttige bidragsyttere i undervisningen med døden som tema. Begrunnelsen for dette er først og fremst den særegne måten som bildeboka som bokmedium henvender seg til leseren på, med en kombinasjon mellom ulike modaliteter som tekst og bilde. Litteraturforskeren Kristin Hallberg har gitt denne kombinasjonen begrepet ikonotekst (Hallberg: 1982, s. 165). Ikonoteksten appellerer til flere sanser hos barnet enn om formidlingen bare var gjennom teksten. Litteraturforskeren Maria Nicolajeva forklarer at lesingen av en bildebok kan sammenliknes med en hermeneutisk sirkel. Enten man starter med tekst eller bilde vil de to modalitetene stadig avløse hverandre og skape nye forventninger (Nicolajeva: 2000, s. 13). En slik formidling bør gi en mer omfattende mulighet i henvendelsen til barn enn en formidling som bare foregår gjennom tekst. Universitetslektor ved Uia, Agnes-Margrethe Bjorvand forklarer at bildebøker i stor grad handler om utsnitt av verden som barna kan kjenne seg igjen i – følelser og verdensbilder som er innenfor, eller ligger nært opp til aldersgruppen 6 – 10 år, til skolens 1. til 4. trinn. Bjorvand hevder også at bildebøker ofte fra forlagets side er tenkt som høytlesningsbøker (Bjorvand / Tønnesen: 2002, s. 69, 70). Slik bør de egne seg godt som utgangspunkt for en videre samtale. Samtalen nevnes i læreplanen som en sentral ferdighet innenfor RLE – faget, ikke minst innenfor de aktuelle kompetansemålene som gir rom for døden som tema. Høytlesing bør også være et godt utgangspunkt til videre undring, refleksjon og dialog omkring emnet. Dette er også sentrale ferdigheter som nevnes i formålkapitlet til RLE – faget.⁵ Mange lærere er gjerne usikre i møte med et tema som døden. Da kan det være godt med læremidler som gir litt støtte. Jeg mener derfor at bildebøker med døden som tema egner seg som gode læremidler til dette emnet.

Et komplett utvalg av bildebøkene er å finne som appendiks i litteraturlista s. 117. En nærmere presentasjon av bøkene blir gitt i innledningen i kapittel 3.

⁴ Læreplan for kunnskapsløftet, midlertidig utgave: 2006, s. 71 og Læreplan i RLE: 2008, s. 1.

⁵ RLE, 2008: Formål med faget: ”Undervisningen skal (...) gi rom for undring og refleksjon. Videre skal faget bidra til evne til dialog mellom mennesker med ulik oppfatning av tros- og livssynsspørsmål”.

1.3.2 Begrunnelser for valg av problemstillinger

Når jeg vil undersøke om bøkene egner seg til bruk i skolen, slik jeg uttrykker dette gjennom problemstilling 4, er det fordi jeg mener at døden som tema har en plass i skolen. Det kommer først og fremst til uttrykk i kapitlet ”Læreplan for religion, livssyn og etikk” i *Læreplanverket for kunnskapsløftet* (2008). Dette uttrykkes gjennom enkelte kompetansemål som er tilknyttet de to hovedområdene *filosofi og etikk* og *kristendom*. Under hovedområdet *filosofi og etikk* står det at ”elevene skal kunne uttrykke tanker om livet, tap og sorg, godt og ondt og gi respons på andres tanker”.⁶ Kompetansemålet inneholder vide begreper. ”Tap” og ”sorg” erfares i ulike situasjoner som for eksempel ved skilsmisse, men ikke minst i forbindelse med død. Kompetansemålet åpner for undervisning om døden i RLE-undervisningen ut over det spesielt kunnskapsbaserte, som i en mer eksistensiell form, ved å uttrykke tanker, refleksjoner og erfaringer omkring temaet. Formuleringen gir muligheter for å behandle temaet både med sikte på hjelp i erkjennelsen av døden som en realitet i livet, og i sorgsituasjoner hvor døden har blitt en reell erfaring. I denne oppgaven vil jeg legge større vekt på bruken av bøkene i tilknytning til erkjennelse enn til den erfarte sorgen. Det er på bakgrunn av enkelte teorier som jeg viser til i oppgaven, som forteller at erkjennelsen av døden er nødvendig for alle barn. I motsetning til den erfarte sorgen, som grunner seg i spesielle hendelser, tolker jeg derfor erkjennelse som noe mer allment. Derfor vil jeg gjennom analysen av de ulike tendensene først og fremst undersøke hvordan bøkene allment henvender seg til barn.

I et av kompetansemålene innenfor hovedområdet *kristendom* står det at elevene skal kunne ”samtale om kristendom og hvordan religiøs praksis kommer til uttrykk gjennom leveregler, bønn, dåp, gudstjeneste og høytid”.⁷ Religiøs praksis i forbindelse med død har i Norge dype tradisjoner innenfor kristendommen. Størstedelen av befolkningen begravnes fremdeles i regi av Den norske kirke og med denne kirkens bønner, liturgi og bekjennelse. Jeg tolker formuleringen i kompetansemålet som å romme at elevene blant annet skal bli i stand til å samtale om alle de ulike ledd i tilknytning til denne religiøse praksis. Det gjelder både det konkrete, som at den døde blir lagt i jorden, og det læremessige som bønner, liturgi og bekjennelse uttrykker om hva som skjer med den døde. Jeg vil vurdere om bøkene kan brukes i arbeidet med dette konkrete målet.

Under det samme hovedområdet står det at elevene skal kunne ”gjenkjenne kunst og gjøre

⁶ Læreplan i RLE: 2008: Kompetansemål etter 4. årstrinn.

⁷ RLE: 2008, Kompetansemål etter 4. årstrinn

bruk av estetiske uttrykk knyttet til kristendommen”.⁸ Kunst og estetikk, både gjennom arkitektur, musikk, språk og billedkunst, har vært en sentral måte å uttrykke den kristne tolkningen av døden på gjennom hele kristendommens historie. For eksempel har symbolbruken i tilknytning til en kristen begravelse, slik som kors, lys og blomster en sentral funksjon. Kompetansemålet uttrykker at elevene skal kunne gjenkjenne disse. Jeg vil vurdere om noen av bildebøkene kan bidra med lærestoff i forhold til dette målet også.

Når jeg har valgt å legge vekt på formidlingen av en kristen tolkning av døden, slik jeg har uttrykt dette i problemstilling 2, er det fordi kristendommen, gjennom kulturarven, fremdeles spiller en framtrødende rolle både i skolen og i samfunnet for øvrig. Gjennom kulturarven har den fremdeles sin særegne plass i læreplanen i forhold til de andre religionene. Den kristne kulturarven danner grunnlaget for skolens overordnede mål. Jeg siterer fra den nye formålsparagrafen for skolen som tr dde i kraft fra januar 2009: ”Opplæringa skal byggje på grunnleggjande verdiar i kristen og humanistisk arv og tradisjon..”⁹ Den kristne kulturarven nevnes videre i RLE – fagets form lskapittel som begrunnelse for at kristendommen i dette faget har fått den kvantitativt største andelen av lærestoffet i forhold til de andre religionene.¹⁰ Jeg har valgt, innenfor kristen tolkning, først og fremst å legge vekt på luthersk teologi. Det har jeg gjort både fordi majoriteten av Norges befolkning fremdeles er medlem av Den norske kirke, og fordi luthersk teologi har vært toneangivende innenfor kristendomsfaget helt fram til RLE- faget. Den spiller derfor en framtrødende rolle innenfor kulturarven og dermed i skolen, til tross for at RLE – faget ikke lenger er konfesjonsbundet.

1.3.3 Avgrensning

Analysen i kapittel 4 er som nevnt en analyse av tendenser i formidlingen. Jeg vil undersøke hvilke tema som går igjen i bildebøker som formidler døden. I kapittel 5 vil de tre utvalgte bøkene analyseres grundigere. Denne analysen er også en motiv- og tema- analyse hvor jeg særlig vil undersøke hvordan det kristne formidles. Analysen i begge kapitlene skiller seg dermed fra en tradisjonell bildebokanalyse.

Jeg har allerede nevnt i 1.3.2 at analysen av bøkene først og fremst blir gjort med sikte på en

⁸ RLE: 2008, Kompetansemål etter 4.  rstrinn

⁹ Formålsparagraf for skolen:

<http://www.google.no/search?q=skolens+form%C3%A5lparagraf+2009%2C+kunnskapsdepartemenet&ie=utf-8&oe=utf-8&aq=t&rls=org.mozilla:nb-NO:official&client=firefox-a>

¹⁰ Læreplan i RLE: 2008, ”Fagets formål”.

allmenn bruk til erkjennelse av døden. Det er imidlertid vanskelig å definere et klart skille mellom sorgen og erkjennelsen, fordi dette som regel står i nær tilknytning til hverandre. I den teoretiske delen, i kapittel 2, har derfor teorier om sorg fått plass. Når jeg skiller mellom erkjennelse og sorg i tilknytning til død, så er det fordi jeg definerer sorg som avhengig av konkrete erfaringer. Det gjør jeg på bakgrunn av spesialist i samfunnspsykologi Oddbjørn Sandvik sin definisjon av sorg. Han sier at ”sorg er reaksjoner på betydningsfulle tapsopplevelser” (Sandvik: 2003, s. 16). Den allmenne erkjennelse definerer jeg som en virksomhet som gjelder alle mennesker, som først og fremst består i å kunne våge å innse at døden er en reell virkelighet, både som tap av ens eget liv og som tap av nære relasjoner.

Vurderingen om de 20 bildebøkene egner seg til bruk i skolen vil kun bli gjort i tilknytning til kompetansemålet innenfor *filosofi og etikk* i RLE – planen. Vurderingen blir dermed ikke fullstendig, siden bøkene ikke vurderes i tilknytning til verdiformuleringene og kompetansemålene innenfor hovedområdet *kristendom*. Derimot vil de tre utvalgte bøkene bli vurdert i tilknytning til disse kompetansemålene og verdiformuleringene innenfor RLE – faget.

1.3.4 Fagområder

Analysen av bildebøkene er med sikte på bruk av bøkene i RLE – undervisningen. Jeg mener derfor at oppgaven naturlig hører inn under fagdisiplinen religionspedagogikk. Samtidig er prosjektet tverrfaglig. Det betyr at jeg har behov for teorier og metoder innenfor flere ulike fagfelt for å nå mine mål. For å kunne svare på problemstilling 3, om bildebøkene treffer målgruppas kognitive og emosjonelle nivå, trenger jeg å støtte meg til noen teorier innenfor psykologien, fra utviklingspsykologien og fra religionspsykologien. For å kunne svare på problemstilling 2 har jeg også bruk for fagdisipliner innenfor teologien, som dogmatikk og religionsfilosofi for å kunne belyse hvordan døden tolkes innenfor kristendommen, henholdsvis innenfor luthersk teologi. I analysen av bøkene kommer jeg til å støtte meg til noen analyseredskap fra litteraturfaget som særlig er knyttet opp mot bokmediet bildebøker. Disse blir presentert innledningsvis i analysekapitlene og blir ikke vektet i samme grad som den øvrige teorien. Det er fordi analysen i begge kapitlene skiller seg fra den tradisjonelle bildebokanalysen slik jeg har forklart i 1.3.3. I stedet presenterer jeg de begreper og øvrige analyseredskap som jeg mener er funksjonelle for den type analyse som jeg skal gjennomføre. Sist, men ikke minst, må jeg støtte meg til pedagogikkfaget og skolens læreplan for å kunne

vurdere om bøkene egner seg til bruk i skolen.

1.4 Oppgavens struktur

Oppgaven består av sju kapitler, inkludert innledningsdelen og avslutningen. I

innledningskapitlet har jeg gjort rede for hva denne oppgaven dreier seg om, hva jeg vil undersøke og formålet med undersøkelsen. Teoriene, som skal danne grunnlaget for analysen, har jeg valgt å gjøre rede for i to atskilte kapitler, kapittel 2 og 3. Det er fordi at teoriene hører inn under ulike fagfelt. Kapittel 2 er delt i to hoveddeler. Jeg starter med å presentere noen teorier innenfor psykologien, som forteller hvilken sentral stilling døden har for barns emosjonelle liv og for utviklingen. Videre vil jeg presentere noen ulike sorgreaksjoner som er typiske for den aktuelle aldersgruppen. Jeg fortsetter med å presentere noen relevante teorier innenfor religionspsykologien omkring målgruppas kognitive utvikling. Disse skal danne grunnlaget for en forståelse for hvordan barnet som leser og fortolker av bildebøkene kan forstå tekster, bilder og symboler.

I kapittel 3 presenterer jeg noen sentrale sider av luthersk teologi og hvordan disse danner grunnlaget for tolkningen av døden. Jeg vil presentere enkelte forestillinger, med særlig vekt på "livet etter". Hovedkildene mine i denne framstillingen er først og fremst NT og GT og sentrale bekjennelsesskrifter innenfor luthersk teologi som *Confessio Augustana* og *Apostolicum*. Jeg viser også, i en viss grad, til Luthers forklaringer til *Apostolicum* slik han uttrykker seg i *Den lille katekisme*. Videre støtter jeg meg til noen sentrale teologer og deres tolkninger av skriftene og bekjennelsene. Disse blir presentert i innledningen til kapittel 3.

I kapittel 4 analyserer jeg, på et bredt grunnlag, de 20 utvalgte bildebøkene med tanke på å finne tendenser og kategorier som går igjen. Analysen er deskriptiv og gjøres på bakgrunn av de ulike teorier som særlig har blitt presentert i kapittel 2 og 3.

I kapittel 5 analyserer jeg grundigere tre av bøkene fra det samme materialet som ble brukt i kapittel 4. Bøkene er fra kategorien kristne bøker. Jeg undersøker hva som formidles som kristen tolkning av døden i bildebøkene. Dette gjør jeg særlig på bakgrunn av luthersk teologi slik jeg har presentert denne i kapittel 3.

I kapittel 6 drøfter jeg om bøkene egner seg til bruk i skolen. Det gjør jeg på bakgrunn av

læreplanen, og om bøkene treffer elevenes kognitive og emosjonelle nivå. Drøftingen er todelt. I første omgang drøfter jeg de 20 bøkene ut fra funnene i tendensanalysen. Denne drøftingen blir særlig gjort på bakgrunn av teoriene som jeg har gjort rede for i kapittel 2 og 3 og det aktuelle kompetansemålet innenfor filosofi og etikk i læreplanen. I andre omgang drøfter jeg om de tre kristne bøkene egner til bruk i skolen. Denne drøftingen blir særlig gjort på grunnlag av skolens verdiformuleringer som at RLE - faget skal være objektivt, kritisk og pluralistisk og at det ikke skal være forkynnende og på bakgrunn av enkelte kompetansemål innenfor hovedområdet *kristendom*.

Avslutningsvis oppsummerer jeg de viktigste funnene mine og trekker konklusjoner som svar på mine problemformuleringer i kapittel 1, i innledningskapitlet.

Kapittel 2 – Teorier omkring barns emosjonelle og kognitive utvikling

2.1 Innledning og presentasjon av litteratur

Jeg vil starte med å presentere noen teorier omkring den rollen døden spiller for barnets emosjonelle liv og utvikling. Deretter vil jeg presentere noen teorier omkring barnets kognitive utvikling. Disse skal danne grunnlag for en forståelse av hvordan barnet som leser blant annet fortolker bildebøkens religiøse begreper og symboler slik de kommer frem i tekst og bilde. Det er på bakgrunn av disse teoriene at jeg skal kunne besvare problemstilling 3.

Irvin D. Yalom, professor emeritus i psykiatri ved Stanford University i USA, mener at angsten for døden spiller en avgjørende rolle for hvordan vi lever livene våre. Han har skrevet både fagbøker og faglitterære bøker som henvender seg til et bredere publikum om dette emnet. Som eksempel på det siste er *Å stirre på solen, om å overvinne frykten for døden* (2008). I boka legger han vekt på at frykten for døden har større betydning for menneskets angst og eksistensielle smerte enn seksualiteten slik Freud hevder (Yalom: 2008, s. 16). I verket *Existential Psychotherapy*, som ble utgitt i 1980, presenterer han en teori om ulike fornektelsesstrategier som barn utvikler på bakgrunn av dødsangst.¹¹ Teorien inneholder noen vinklinger omkring barns fornektelsesstrategier som jeg finner relevante i forhold til målgruppa i denne oppgaven. Jeg vil derfor presentere noen sider av den.

John Bowlby var britisk utviklingspsykolog og er godt kjent for sin tilknytningsteori. Den dreier seg om at barns følelsesmessige tilknytning til omsorgspersoner har en avgjørende betydning for utviklingen. Dette gjør han rede for i sitt trebindsverk, *Attachment and Loss*, som ble avsluttet i 1981. I *En sikker base* (1995), som er en samling av 8 forelesninger fra perioden 1979 – 1988, er hovedtemaet tilknytningsteoriens kliniske anvendelse. I boka gis det også en generell innføring i teorien. Sentralt i teorien er barnets redsel for å miste omsorgspersonene. Bowlby omtaler denne redselen som separasjonsangst. Tilknytningsteorien danner grunnlaget for utviklingen av mange sorgteorier

¹¹ I oppgaven bruker jeg gjennomgående begrepet ”fornektelsesstrategi” slik det har blitt oversatt i den danske utgaven av det nevnte verket. Jeg tar forbehold om begrepet har en annen oversettelse innenfor den norske fagterminologien. Uansett mener jeg at den danske oversettelsen også gir mening på norsk.

(Bugge/Eriksen/Sandvik:2003, s. 26). Jeg har valgt å presentere noen relevante sider fra teorien.

Videre vil jeg presentere noen typiske trekk for sorgreaksjoner og sorgprosesser innenfor den aktuelle aldergruppen, slik som Atle Dyregrov forklarer dette i boken *Sorg hos barn* (2008), og Gudrun Edvardson i boken *Barn i sorg, barn i krise* (1995). Atle Dyregrov er dr. philos og spesialist i klinisk psykologi. Han har i en årrekke arbeidet med sorgproblematikken i forbindelse med død, blant voksne og barn. Gudrun Edvardson er svensk psykolog. Hennes bok har gjennom mange år dannet grunnlaget for en rekke sorgplaner i norsk skole.

Piagets banebrytende tenkning om barns kognitive utvikling har gitt inspirasjon til flere religionspsykologiske studier, særlig i perioden 1960 til 1980. Det gjelder blant annet arbeidet til den amerikanske religionspsykologen James Fowler. Studiene til Fowler legger vekt på den intellektuelle siden av barns trosmessige utvikling. Han mener at troen utvikles gjennom ulike stadier i likhet med den kognitive utviklingen. Disse stadiene, eller fasene, blir oppfattet som universelle. Jeg har i denne sammenhengen valgt å ta utgangspunkt i teorier av James Fowler, slik de kommer fram i boken *Stages of Faith*, som ble utgitt i 1981. Det har jeg gjort, fordi jeg mener at noen av Fowlers teorier omkring barnets religiøse utvikling innenfor aldersgruppen 6 – 10 år har relevans for dette prosjektet.

Den finske professoren Kalevi Tamminen har også utviklet teorier omkring barns religiøse utvikling som han har publisert i *Religious Development in Childhood and Youth* (1991). Teoriene er utviklet på bakgrunn av forskning som er gjort i en periode mellom 1974 og 1986. Tamminens forskning er gjort i Finland, et samfunn som jeg tror har mange likhetstrekk med det norske. I boken skiller han den religiøse utviklingen i fire kategorier: erfaring, tro, tenkning (intellektuell) og begrep. I tilknytning til dette prosjektet er det særlig interessant å presentere noen av hans synspunkt omkring barns religiøse tenkning og sammenhengen den har for oppfatningen av religiøse begreper, som for eksempel ”Gud” og ”himmel”. Liksom Fowler, forstår han den tankemessige utviklingen som en utvikling fra det konkrete til abstrakte. Men han er kritisk til Fowlers stadietenkning. Tamminen har noen perspektiv på den tankemessige utviklingen og på den religiøse begrepsutviklingen som kan gi et bredere grunnlag for å forstå barnets forutsetninger som lesere og fortolkere av bildebøkene. Han er mer åpen mot en fenomenologisk vinkling på barnets religiøse forståelse. Fenomenologisk forskning er mer opptatt av *hva* barn tror enn å si noe universelt om *hvordan* (Afdal,

Haakedal, Leganger-Krogstad: 1997, s. 92). En fenomenologisk innfallsvinkel representerer gjerne et annet grunnsyn på barnet enn den utviklingspsykologiske.

Jeg har valgt å legge vekt på Fowler og Tamminens religionspsykologiske teorier, fordi jeg mener at de samlet kan gi meg et bredt grunnlag til å kunne vurdere formidlingen i bildebøkene som bruken av språk, begrep og forestillinger, i tilknytning til den aktuelle aldergruppen.

Barnets kontekstuelle situasjon er vesentlig for hvordan innholdet i bøkene tolkes. Da tenker jeg spesielt på at barnets miljø i familien og i lokalsamfunnet har innvirkning på hvordan det tolker og forstår døden og religiøse spørsmål for øvrig. Dette vil også utviklingspsykologene være enige i. Jeg har ikke mulighet, i min analyse av bildebøkene, å analysere og vurdere dem opp mot mange ulike kontekstuelle meningssammenhenger. Derfor velger jeg heller ikke i dette kapitlet å legge vekt på denne siden av barnets forutsetninger. I kapittel 6, i vurderingen av de tre kristne bøkene, ser jeg det derimot som nødvendig å presentere tre ulike kategorier av medlemmer innenfor Den norske kirke. Det er fordi disse meningssammenhengene er avgjørende for hvem de enkelte bøkene er egnet for.

2.2 Teorier fra Irvin Yalom og John Bowlby

Jeg vil starte med å presentere Yaloms teori om fornektelsesstrategier som barn utvikler, og fortsetter med presentasjonen av sider av Bowlbys tilknytningsteori. Begge teoriene forklarer om den eksistensielle angsten som barn opplever.

2.2.1 Yaloms teori om fornektelsesstrategier

Yalom mener at det er et stort misforhold mellom hvor mye døden betyr for barnet, og oppmerksomheten som døden har fått i forskningen på barns utvikling (Yalom: 2010, s. 87). Sine egne teorier på dette feltet bygger han blant annet på arbeid som er gjort av Sylvia Anthony, publisert i verket *The Discovery of Death in Childhood and After* (1971), men ikke minst på erfaringer fra sitt eget kliniske arbeide (Yalom: 2010, s. 87).

Yalom er kritisk til utviklingspsykologiens syn på at dødsbegrepet hos barn utvikles gjennom bestemte utviklingstrinn i takt med språket. I stedet, mener han, kastes barnet tidlig ut i det som han kaller en ”staccato-agtig” læreprosess. Den gir barnet på et tidlig tidspunkt en for stor viten om døden. Dermed får det behov for å finne måter for å kunne fortrengte eller avlære denne viten, inntil det blir i stand til å se sin opprinnelige kunnskap i øynene (2010, s. 104). Fasene som oppstår etter barnets opprinnelige viten, er i følge Yalom, basert på fornektelse. I småbarnsfasen fører kunnskapen til en primalangst. I latensperioden, som gjelder for målgruppa, benekter barnet kjensgjerningene. Ved hjelp av raffinerte og effektive fornektelsesmekanismer synker bevisstheten om døden, sammen med den infantile seksualiteten, ned i det ubevisste. Fornektelsen minsker ikke dødsangsten, men springer heller ut av den, hevder han (Yalom: 2010, s. 103). Fornektelse, mener Yalom, fører ikke til at barnet ikke behøver å forholde seg til sin viten om døden. ”Det kan gå i panikk over den, fornægte den, perconificere den, spotte den, fortrænge den, forskyde den – men det slipper ikke for at forholde seg til den” (2010, s. 103). Fornektelse, forklarer han videre, forutsetter alltid en kunnskap eller viten. Barnets viktigste utviklingsoppgave er å komme over sin angstfulle forestilling om døden, hevder han. Hvordan barnet på best mulig måte kan klare å komme overens med døden gir han ikke et oppskriftsmessig svar på. Han nevner spesielt nødvendigheten av at de voksne klarer å erkjenne døden, slik at ikke angsten overføres fra voksne til barn. Videre understreker han nødvendigheten av at ikke barnets møte med døden blir for brå. Han nevner for eksempel muligheten for å bli kjent med den gjennom livet i naturen, som når planter og dyr dør (2010, s. 116). I tenårene har ikke barnet lenger behov for fornektelsesmekanismene, men finner en annen måte å mestre livets kjensgjerninger på.

Yalom forklarer at fornektelsene varierer og påvirkes av omverdenen, som foreldre, språk, læring og media. Jeg vil presentere og gi noen små kommentarer til noen av disse fornektelsesstrategiene, fordi jeg senere i prosjektet vil se om det finnes tendenser i bildebøkene som gjenspeiler dem.

Fornektelse I: døden som forbigående tilstand, reduksjon, ”dvale” eller søvn (2010, s. 104-106). Yalom forklarer at barn ofte tenker at det finnes forskjellige stadier av å være død. For eksempel tror mange barn at de døde kan føle, vokse eller kanskje være litt sultne når de ligger begravd i kisten. Barnet setter ofte likhetstegn mellom søvn og død. Han fokuserer på at enkelte forestillinger om det å være død kan være skremmende og urovekkende for barnet, som å være delvis bevisst mens en ligger innesperret i en kiste i hundre år og blir spist opp av

mark og orm. Disse forestillingene tvinger barna, i følge Yalom, til å finne noen utveier som kan gi dem fred i sinnet (2010, s. 107).

I tilknytning til denne fornektelsesstrategien vil jeg rette søkelyset mot en undersøkelse av språkbruken i dødsannonser i norske aviser som Geirr Wiggen har utført og publisert i *Quando corpus morietur* (2000). Han påviser at ordet død svært ofte erstattes med eufemismer. Fra tidsperioden 1969 til 1998 finner han at ord med ordstammen ”sov –”, som det mest brukte som alternativ til død, økte fra 20% til 40 - 45%. Denne omskrivningen kan tolkes som at fornektelsesmekanismer i forhold til døden i form av språk, har vært økende i det norske samfunnet (Wiggen: 2000, s. 46).

Fornektelse II: de to grunnleggende vern mot døden (2010, s. 107). Yalom hevder at barnet har to grunnleggende forsvarsmekanismer mot døden som stammer helt tilbake fra livets begynnelse: den dype tiltro til dets egen usårlighet og overbevisningen om at der alltid, i siste instans er en frelser. Han presiserer ”usårligheten” med den irrasjonelle tanken som både barn og voksne ofte har at ”det skjer ikke meg”. Tanken om ”den endelige frelser” mener han har røtter fra erfaringer helt fra spedbarnstiden hvor foreldre kommer ”som noen skyggeaktige skikkelser” og hjelper barnet ut av ulike situasjoner. Yalom mener det er en sammenheng mellom tanken om ”den endelige frelser” og religion. Han hevder at ingen tidlig kultur har noensinne ment at mennesket var alene i en indifferent verden (Yalom: 2010, s. 141).¹² Denne vinklingen regner jeg med at jeg finner i flere av bøkene. Det retter også et berettiget spørsmål om den kristne forkynnelsen, om ”evig liv”, og ”å komme til himmelen”, innbærer en slik fornektelsestanke. Dette vil jeg komme tilbake til. ”Den endelige frelser” kan, i følge Yalom, også finnes i de jordiske omgivelser, i form av enten en leder eller et høyere formål (2010, s. 142).

Fornektelse III: overbevisningen om at barn ikke dør (2010, s. 108). Barn, mener han, har som regel en forestilling om at døden hører til alderdommen. Det er en tid som ligger utenfor barnets forestillingsevne. Når de så opplever at barn faktisk dør, så skaper det gjerne alvorlige

¹²Yalom er vokst opp i en jødisk tradisjon. I boken, ”Å stirre på solen”, forklarer han at arbeidet hans er befestet i i en sekulær, eksistensiell verdensanskuelse uten rom for overnaturlighet. Han mener at alt liv, også menneskelivet, er blitt til gjennom tilfeldige hendelser, og at mennesket er ubestandige skapninger (Yalom: 2008, s. 174).

problemer. I følge Yalom, så finner de gjerne forklaringer som at den døde har blitt drept. Det tolker jeg som uttrykk for et syn på at døden rammer ikke barn på naturlig vis.

Fornektelse IV: personifisering av døden (2010, s. 110). Yalom hevder at de fleste barn i alderen 5 – 9 har en periode hvor de menneskeliggjør døden. Døden får skikkelse og vilje og kan opptre i form av spøkelse, som mannen med ljaen osv. Angsten for den menneskeliggjorte døden består livet gjennom, hevder han (s. 111). Denne angsten utnyttes ikke minst i filmindustrien.

Fornektelse V: å spotte døden (2010, s. 112). Han forklarer at større barn ofte prøver å dempe dødsangsten ved å demonstrere egen livskraft. Han eksemplifiserer ved å vise til mange 9 -10 åringers favorittvitser som ”Alle barna” – vitsene: ”Alle barna var i begravelse, unntatt Stig, han var lig.”

Yalom understreker at barn arver et mønster av de voksne i måten de kommer til rette med sin egen dødsangst på. Når han hevder at angsten blir overført fra de voksne, så må det bety at graden av den for en stor del avhenger av miljø. Det er vel også grunn til å tro at denne angsten til en viss grad er biologisk betinget, ved at mennesket instinktivt forsøker å ta vare på seg selv.

Yalom bygger sin teori på undersøkelser gjort i USA. For at teorien skal være overførbart til å gjelde barn i det norske samfunnet, må det være noen grunnleggende likheter i de to samfunnenes måte å forholde seg til døden på i voksenverdenen. Etter min oppfatning er det grunn til å tro at påvirkninger som norske og amerikanske barn får fra filmer, TV, litteratur og voksenverdenen for øvrig, ikke er så ulik. Det kan bety at man må forutsette at bildebøkens lesere, i en undervisningssituasjon hvor de skal lese og lære om døden, sitter i klasserommet med en betydelig angst for emnet, som gir utslag i visse typer fornektelser.

2.2.2 Bowlbys tilknytningsteori

Fornektelsesteorien bygger på tanken om at angsten for døden i siste instans gjelder angsten for ens egen død, for tapet av selvet. Utgangspunktet for Bowlbys teori er ikke barnets angst for sin egen død, men for å miste. Jeg vil nå kort presentere noen sider av denne teorien.

Grunnsynet i Bowlbys teori er at en fundamental del av utviklingen, både hos mennesker og dyr, er forming av tilknytning til andre (Bowlby: 1981, s. 39). Han utviklet tilknytningsteorien med utgangspunkt i studier av barns tilknytning og løsrivelse fra moren. Han var opptatt av hvordan spedbarnet reagerte når det ble tatt fra moren og hva som var viktig for at denne løsrivelsen kunne foregå på en positiv måte. Bowlby mente at tilknytningen til omsorgspersoner er instinktiv og biologisk betinget og gjelder både for mennesker og dyr (1981, s. 40). Tilknytningen skjer, i følge Bowlby, uavhengig av om omsorgspersonene er gode eller dårlige (1981, s. 39). I sammenheng med teorien lanserte han begrepet separasjonsangst. Han definerer separasjonsangsten som ”den sædvanlige reaksjon på trussel om eller annen risiko for tab”(Bowlby: 1995, s. 40). Separasjonsangsten er også biologisk betinget og arter seg lik for både mennesker og dyr. Han mente at mennesket, liksom dyrene, er disponert til å reagere med frykt på en plutselig bevegelse eller en tydelig forandring i lyd eller lysstyrke. Reaksjonen er et overlevelsesinstinkt, hevder han (1995, s. 38). Trusselen kan være så sterk at den skaper frykt og utløser dermed noen atferdsrespons, tilknytningsatferd, som gråt, klenging, sinne og frustrasjon. Han mente at denne responsen har til hensikt å gjenopprette den tapte tilknytningen (1981, s. 40). Tilknytningsatferden er først og fremst beskyttelse, hevder han ((Bowlby: 2006, s. 124). Når denne atskillelsen er midlertidig, så har responsen en viktig funksjon. Men når atskillelsen blir permanent, som ved død, så vil barnet stå overfor to motstridende impulser; tilknytningsatferd og behovet for å leve videre uten omsorgspersonen. Den sørgende går da gjennom en prosess som gjør det mulig for den gjenlevende å opprettholde båndene til de tapte omsorgspersonene, og dermed blir en tilpasning til livet videre en mulighet (1981, s. 42). Denne prosessen har fire ulike faser.

Bowlbys fasemodell: (Modellen er sitat fra Bugge/ Eriksen/ Sandvik: 2003, s. 32)

- Nummenhet (sjokk og benekting)
- Skrik og leting (ofte preget av sinne og protest)
- Disorganisering og fortvilelse (depresjon og kraftløshet)
- Reorganisering (akseptering)

Liksom Yaloms teori om fornektelsesstrategiene så retter også Bowlbys tilknytningsteori søkelyset på en eksistensiell krisefølelse hos barnet. Jeg har ikke funnet at Bowlby uttrykker separasjonsangsten å være ensbetydende med angst for døden. Han nevner for eksempel at

høye lyder kan utløse separasjonsangst. Det betyr at årsaken til angsten ikke nødvendigvis er en reell fare (Bowlby: 2006, s.131). I motsetning til Yalom, som hevder døden som årsak til angsten så hevder altså Bowlby separasjonen som årsak. Jeg mener å ha grunnlag for å hevde at de to teoriene kan ses i tilknytning til hverandre, fordi begge handler om angsten for tap; den ene av selvet og den andre av objektet. Yaloms kommentarer til Bowlbys tilknytningsteori er at hvis man frykter et objekt tap er det fordi ”tabet af det pågældende objekt er en trussel (eller symboliserer en trussel) mod en ens egen overlevelse (Yalom: 2010, s. 114). Det kan se ut som at Yalom tolker separasjonsangsten som ensbetydende med dødsangsten.

Å beskrive sorgforløpet i faste faser etter en permanent atskillelse som død, har i følge Sandvik lange tradisjoner blant annet i modeller utviklet av Freud (Sandvik: 2003, s. 26).¹³ Mens Freud mente at sorgarbeidets funksjon er løsrivelse fra tilknytning til en person som er borte, så beskriver de ulike fasene i Bowlbys modell en prosess som ikke er en løsrivelse, men en opprettholdelse av bånd til den døde. I følge Sandvik har nyere sorgmodeller gått bort fra tanken om at sorgen opptrer i bestemte faser. Nyere tilnærminger til sorg, hevder han, legger vekt på mangesidighet i reaksjonsmåter. Sorg er mer å forstå som reaksjoner og prosesser som utvikler seg langs flere dimensjoner (Sandvik: 2003, s. 41). Når jeg mener at Bowlbys teori er anvendelig i denne oppgaven, er det både på grunn av den sentrale forklaringen som tilknytningen blir gitt for angsten for å miste, men også fordi de ulike fasene fremdeles har en sterk plass i forståelsen av sorg som beskrivelser av et sorgforløp (Sandvik: 2003, s. 29).

Det er sentralt i Bowlbys fasemodell at det er uheldig for den sørgende å unngå eller benekte tapet, fordi dette kan medføre både mentale og fysiske plager. I stedet blir det sett på som nødvendig at den sørgende forholder seg til tapet aktivt og arbeider seg gjennom de ulike fasene. Bowlby forklarer at sorgforløpet er avhengig av den enkelte person sin tilknytningshistorie. Man snakker derfor om store individuelle forskjeller i en sorgprosess (Bowlby: 1981, s. 41).

En konsekvens av Bowlbys tilknytningsteori må være at sorgen er betinget av graden av tilknytning. Overført til Yaloms teori om at frykten for objekt tap er en trussel mot ens egen overlevelse, så er barns sorg og angst over å miste de nærmeste omsorgspersonene større enn å miste noen som står fjernere i relasjonshierarkiet. Gudrun Edvardson forklarer nærmere om

¹³ Oddbjørn Sandvik forklarer dette i boken *Sorg* (Bugge/ Eriksen/ Sandvik: 2003). Sandvik er psykolog og spesialist i samfunnspsykologi,

Bowlbys teori i boken *Barn i sorg, barn i krise* (1995, s. 29), at når barnet fra seksmånedersstadiet opplever separasjonsangsten gjennom den naturlige atskilleelsesprosessen fra moren, så får det øvd seg på å sørge. Forklaringen må bety at erfaringer med reelle dødsprosesser til mennesker eller dyr, som ikke truer barnets egen overlevelse, kan ha en positiv virkning på barnets dødsangst. Ut fra en slik tanke bør bildebøker om døden, hvor tapet gjelder for eksempel kjæledyr, gi barn en positiv mulighet til å bli kjent med ulike sider ved dette temaet uten at dette er angstfremkallende.

2.2.3 Vanlige sorgreaksjoner hos barn mellom 6 -10 år

Denne oversikten baserer jeg først og fremst på forskning av Dyregrov og Edvardson. Dyregrov hevder at i alderen 5 - 10 år utvikler barnet en gradvis forståelse av at døden er ugjenkallelig, og at alle livsfunksjoner opphører (Dyregrov: 2008, s. 18). Han sier videre at barnet rundt sjuårsalderen synes å få et bedre grep om, og forståelse av, at døden er uunngåelig og universell. Årsaksforståelsen av døden er konkret, mener han. Den forstås gjerne som et resultat av ulykker og vold, og som forårsaket av indre prosesser som sykdom og høy alder (2008, s. 18). Videre mener han at de vanligste sorgreaksjonene er nokså like uansett alder, men at barnets evne til å regulere følelsene øker med alderen (Dyregrov: 2008, s. 61).

Barn i alderen 6 - 11 år er, i følge Edvardson, ikke like knyttet til foreldrene som de har vært tidligere. I tråd med Bowlbys tilknytningsteori, så mener hun at de gjennom utviklingsfasen har frigjort seg inntil en viss grad (1995, s.48). Edvardson viser videre til modeller som er utviklet fra Bowlby når hun forklarer barnets reaksjonsmønster. Hun forklarer at sinne er en normal reaksjon. Formålet med sinne er å finne den som er borte og gjenoppta kontakten. Sinne er i første omgang rettet mot den døde for å oppnå en gjenforening. Etter hvert rettes det gjerne mot seg selv eller mot andre. Fordi sinnet er forbudt og vekker angst, prøver barnet på forskjellige måter å mestre det. Dette fører igjen til andre reaksjoner som fornektning, idealisering, identifisering, og skyldfølelse, forklarer hun (Edvardson: 1995, s. 48).

Dyregrov har noen suppleringer omkring sinne. Han forklarer at det kan ta ulike retninger. Det kan være rettet mot døden selv (for å ha tatt den døde), mot Gud, mot voksne eller andre for ikke å ha forhindret det som skjedde. Sinne kan også være rettet mot en selv for ikke å ha

forhindret dødsfallet, eller også mot den døde selv, for å ha forlatt eller sviktet en (Dyregrov: 2008, s. 30).

Edvardson forklarer at fornektelsen, ved siden av følelser som sorg, sinne og angst, er den mest framtrædende reaksjonen når barn mister noen nært pårørende (Edvardson: 1995, s. 49). Hun ser på fornektelsen som et forsvarsverk, fordi barnet ikke er i stand til å ta inn over seg den fulle sannheten (Edvardson: 1995, s. 41). Fornektelsen gjør at barnet hopper inn og ut av situasjonen og tenker ikke uavbrutt på den døde. Den gjør også at barnet har ulike forklaringer om at den døde vil komme tilbake. Edvardson legger vekt på fornektelsen som en beskyttelse mot en rekke reaksjoner som oppstår når barnet mister en nært relaterende person. Hun nevner den blant annet som beskyttelse for følelsen av forlatthet, for følelsen av skyld eller for tapsfølelsen i forhold til sin egen selvstendighet. I den forbindelse kan barnet gjerne utvikle en form for tvangspregget atferd og ulik form for ritualhandlinger, mener hun (1995, s. 49).

Idealisering er også en vanlig reaksjon, hevder hun videre (1995, s. 49). Barnet lar gjerne den døde leve videre i fantasien for at utviklingen skal gå sin gang. Forestillingene blir ofte bygget på overdrevent positive følelser i forhold til den avdøde. Identifikasjon har som mål, i følge Edvardson, å være en erstatning for den døde, eller for enkelte egenskaper som den døde hadde.

Jeg legger merke til at verken Edvardson eller Dyregrov har nevnt humoren i bøkene sine, som en reaksjonsform i forbindelse med sorg. I artikkelen "Barn, livstolkning og humor" i "Barnesjel og kristentro" (1988, s. 63), skriver Ivar Selmer-Olsen og Frode Søbstad om barns bruk av humor som et middel til å holde farlige tema på en viss distanse. Jeg hadde forventet at humoren også var nevnt som vanlige sorgreaksjoner blant målgruppa, som en måte å kontrollere følelser på. Jeg er spent på om bildebokforfatterne bruker humoren i tilknytning til sorg i bøkene sine.

2.3 Barns kognitive utvikling innenfor religionspsykologien

Jeg vil nå rette søkelyset mot utviklingspsykologien og religionspsykologien og vise hvordan noen forskere innenfor disse vitenskapsgrenene forklarer hvordan man regner med at barn i aldersgruppen 6 -10 år tolker og forstår det religiøse språket i tekst og bilde.

2.3.1 James Fowler - om stadietutviklingen

Fowlers stadietutvikling ble utviklet i årene mellom 1972 og 1981 ut fra intervju av 359 mennesker om deres tro og trosutvikling (Fowler: 1981, s. 313). Han skiller mellom de engelske begrepene "faith" og "belief". "Belief", i følge Fowler, indikerer noe man tror på, et substantiv eller et trossystem (Fowler: 1981, s. 13, 14). I *Stages of Faith* presenterer han en teori for utviklingen av tro i form av "faith". Denne form for tro, hevder han, er universell og gjelder alle mennesker. Mens tro er allmennmenneskelig, er religion mer å forstå som ulike historiske tradisjoner, mener Fowler (1981, s. 13). Han forklarer videre at "faith" opprinnelig er et verb, et begrep som ikke har noe helt spesielt innhold, men som utgjør menneskets trang til en orientering i verden. Fowlers universelle forståelse av "faith" samsvarer godt med læreplanens syn på mennesket som meningsseekende. Hans forståelse av religion og tro i form av "faith" kan gjerne sammenlignes med RLE – planens bruk av begrepet "livstolkning". Jeg siterer fra formålkapitlet i RLE – planen (2008): "Religioner og livssyn gjenspeiler menneskers dypeste spørsmål og har gjennom historien bidratt til å forme individ, fellesskap og samfunn. Kunnskap om religioner og livssyn er vesentlig for mennesket, for å tolke tilværelsen.."

Gjennom intervjuene fant Fowler ut at menneskets tro utvikles gjennom sju ulike stadier helt fra baby-stadiet og fram til alderdommen. (Han grupperer dem fra 0 – 6) De fleste mennesker, hevder han, stopper opp på et eller annet utviklingsstadium, mens noen mennesker når fram til stadium 6. Stadietutviklingen er skjematisk. Selv om Fowler regner stadium 2 fra 6 - 7 års alderen, så kan man ikke regne med at alle barn i 1. trinn på skolen har nådd dette utviklingstrinnet. I de første skoleårene må man regne med at en del barn fremdeles befinner seg på det kognitive utviklingstrinnet som tilsvarer Fowlers stadium 1, eller være i en overgangsfase. Jeg har likevel valgt å holde meg til stadium 2 når jeg presenterer Fowlers stadieteori, siden det er dette stadiet som omfatter min målgruppe.

Fowler kaller dette stadiet i trosutviklingen for "mytisk – bokstavelig tro". Som Piaget, mener Fowler at barn i denne aldersgruppen, særlig når de har nådd 10-års alderen, har utviklet evnen til å tenke reversibelt. Det gjør det mulig for barnet å tenke om et objekt at det er konstant, selv om objektet endrer form. Barnet blir nå i stand til å kunne tenke logisk og ordne verden i kategorier som årsak, rom og tid (Fowler: 1981, s. 135). Barnets evne til logisk

tenkning gjør det nå i stand til å skille hva som er virkelighet og hva som er fiksjon. Det vil altså kunne skille religiøse fortellinger fra eventyr og fantasifortellinger. Evnen til å kunne tenke i tid og rom vil gjøre det i stand til å kunne forstå døden som noe endelig og definitivt. Det vil også være i stand til å forstå forskjellen mellom det levende og det døde.

Siden barnet i dette stadiet ofte er opptatt av det logiske, er det gjerne også opptatt av om fortellingen er sann (Fowler: 1981, s. 135). En bokstavelig tro gjør det gjerne vanskelig å forstå noe i overført forstand. Det får betydning for hvordan barnet forstår det religiøse symbolspråket som gjerne forekommer i bøker, kanskje særlig i forbindelse med død. I følge utviklingspsykologien kan man muligens ikke forutsette at barnet på dette utviklingstrinnet skjønner dybden i denne symbolbruken.

Evnen til å kunne tenke reversibelt, å kunne klassifisere og kategorisere, får betydning for å kunne forstå og danne begreper. I følge Piaget dannes ikke nye begrep ”i isolert tilstand, men nødvendigvis indenfor rammen af en samlende klassifikation som de udgør en del af” (Piaget: 1969, s. 50). Denne tanken, mener jeg, må ha stor betydning for hvordan barnet danner religiøse begrep som ”Gud” og ”himmel”. I følge Piaget sin teori vil barnets gudsbegrep være formet av farsbegrepet eller andre nære relasjonsfigurer. Begrepet ”himmel”, i følge teorien, må også ha trekk fra kjente, konkrete steder som barnet kan identifisere seg med. Erfaringsverdenen er altså avgjørende for hvordan religiøse forestillinger dannes og forstås. Fowler hevder også at religiøse begrep, som ”Gud”, som oftest har antropomorfe trekk (Fowler: 1981, s. 139).

Samtidig som at barnet tenker logisk og bokstavelig lever barn i denne aldersgruppen midt i fortellingens verden, i følge Fowler (Fowler: 1981, s. 137). Barnet lager sine egne fortellinger på bakgrunn av egne erfaringer. De kan bevare, kommunisere og sammenligne egne erfaringer og meninger. De har ennå ikke evnen eller muligheten til å stige ut av fortellingen og analysere den utenfra, eller å kunne reflektere over den ved å gjøre den overførbar i andre situasjoner. Troen blir fanget i fortellinger i motsetning til i systematiske begreper, mener han (1981, s. 149).

2.3.2 Kalevi Tamminen – om barns tenkning og religiøse begrep

Tamminen hevder at religiøsitetten omfatter et større spekter enn det som kommer inn under det kognitive ((Tamminen: 1991, s. 299). Hans empiriske studier av barn og ungdom mellom 7 og 20 år omfatter både religiøse erfaringer, tro, tenkning og begrepsutvikling. Han skiller i forskningen sin mellom den religiøse tankeutvikling og dannelsen av religiøse begrep /konsepter slik som ”bønn”, ”Gud” og ”døden” og ”livet etterpå”. Han opererer også med aldersgrupper, men lar ikke grupperingene representere ulike faser i utviklingen (1991, s. 299).

Fra Tamminens forskning vil jeg først trekke fram noen teorier som han har omkring religiøs tenkning. Deretter vil jeg vise noen konklusjoner som han trekker og som viser hvordan aldersgruppen 7 - 11 tolker noen religiøse begrep. Dette kan danne et verdifullt grunnlag for en vurdering om bildebokforfatterne treffer den aktuelle målgruppa med sitt budskap.

Tamminen hevder at religiøs tenkning skiller seg ut fra annen form for tenkning først og fremst ved innholdet i det metaforiske språket. Disse metaforene, forklarer han, portretterer menneskets relasjon til ”the uttermost basis of life,” eller som han presiserer, til Gud og det transendente (Tamminen: 1991, s. 96). Han skiller mellom denne form for religiøs tenkning og strukturalistenes tenkning i tradisjonen etter Piaget. Han forstår Piagets tenkning som styrt av logiske former i en virkelighet som er bygget opp av strukturer (1991, s. 95). Begrepene, fortsetter Tamminen, representerer innholdet i tenkningen.

”Concepts are formed in an individual’s mind gradually on the basis of information, perceptions and experiences as the result of a complex process of distinction, unification, comparison and generalization. An individual gives his own stamp to all concepts” (1991, s. 98).

Typisk for begrepene, hevder Tamminen, er at de forandres og utvikles som et resultat av modenhet og læring. De er ofte komplekse og sammensatte ved at det samme ordet kan ha mange betydninger (1991, s. 100). Som eksempel forklarer han at ”Gud” ikke bare er forbundet med ”far”, men også ”skaper” og ”Herre”. Forskningen fokuserer ofte på den konkret – abstrakte dimensjonen i forhold til de religiøse begrepene, mener han. Tenkning og begrep blir gjerne mer abstrakt med årene, forklarer han videre. Dermed retter han det utfordrende spørsmålet: Når er begrepet Gud konkret og når er det abstrakt (1991, s. 99)?

2.3.3 Om barns tolkning av det religiøse språket

Tamminens perspektiv på religiøse begrep reiser en diskusjon om hvordan barn i aldersgruppen 6 – 10 tolker disse. Han mener at når barn skal respondere på religiøse begrep, så har de en naturlig verbal begrensning, fordi de ennå ikke kjenner så mange uttrykk og begrep til å kunne uttrykke seg med. Han mener at et begrenset språk ikke nødvendigvis uttrykker barnets religiøse forestilling (1991, s. 100). Tamminen forfekter ikke nødvendigvis forskningen som er gjort på barnets kognitive utvikling, men han er uenig med religionspsykologer som Fowler som setter likhetstegn mellom kognitiv utvikling og religiøs utvikling. Ut fra Tamminens ståsted vil barnet i 6 – 10 årsalderen, i en samtale omkring døden, Gud og himmel, gjerne uttrykke seg i konkrete termer, men ofte ha en dypere forestilling om dette. Han ser på barnets miljø og kontekst som avgjørende for dannelsen av forestillinger (1991, s. 101). Barn som er vokst opp i et religiøst miljø er også mer fortrolig med det religiøse språket, hevder han (1991, s. 101). Forskningen gir meg grunn til å anta at religiøse begrep som blir brukt i RLE - undervisningen skaper ulike forestillinger blant målgruppa alt etter hvilken miljøpåvirkning den enkelte elev har fått. Det gir meg også grunn til tro at barn i den aktuelle aldersgruppen har nytte av en formidling gjennom et metaforisk språk. Tamminens forskning bygger dermed opp under forskning som er gjort av den britiske religionsforskeren John M. Hull. Hull er opptatt av at barn får mulighet til å utvikle det religiøse språket. Han ser på det som nødvendig for å kunne utvikle og kommunisere sin livstolkning. Å hindre denne utviklingen, mener han, er med på å gjøre barna innestengt i språket. I artikkelen ”Theological Conversation with Young Children”, publisert i *British Journal of Religious Education* 20: 1, (1997) skriver han at metaforer i seg selv er de mest nyttige ordene i barnas teologiske vokabular. Han mener at disse ordene skal brukes for barn, i fortellinger, sanger, dikt og i lek uten at ordene skal defineres (s. 10). Slik bygges det opp et stadig rikere innhold av forestillinger i begrepene hos barn, mener Hull.

Dion Sommer har i sin reviderte bok fra 2003, *Barndomspsykologi* levert ”et fortolkende perspektiv” på den nyere forskningen på barn (Sommer: 2003, s. 15). I boka retter han en skarp kritikk mot stadietenkningen i den klassiske barne- og utviklingspsykologien. Han mener at hele ideen er beslektet med ”ideen om at menneskets utvikling er fremadskridende og som endemål har høyere former for enten tænkning, følelsesliv og/eller social tilpasning”(Sommer: 2003, s. 51). En konsekvens av en slik tankegang er at det voksne livet har større normativ betydning enn barndommen, som kun blir en overgangsfase mot en større fullkommenhet. Sommers kritiske innvending til dette perspektivet på barnet, har, slik jeg

tolker det, sterke likhetstrekk med Tamminens oppfatning av det religiøse barnet som likeverdig med voksne.

2.3.4 Sammendrag

I dette kapitlet har jeg gjort rede for to teorier omkring barns angst i tilknytning til tap. I begge teoriene har angsten stor betydning for utviklingen. Yaloms teori går ut på at barn i tidlig alder får en for stor viten om døden og at denne viten skaper angst. Angsten gjør at barnet utvikler fornektelsesstrategier for å holde den på avstand. Bowlbys teori tar utgangspunkt i barnets tilknytning til moren eller nærmeste omsorgsperson og tolker den som grunnleggende for barnets videre utvikling. I løsrivelsesprosessen fra omsorgspersonen oppstår separasjonsangst. Mens Yaloms teori om barns fornektelsesstrategier bygger på tanken om at det er tapet av selvet som er årsaken til angsten, så legges det i Bowlbys tilknytningsteori vekt på at den først og fremst skyldes tapet av objektet, av personer som barn er nært knyttet til. Sentralt i begge teoriene er den eksistensielle angsten for tap som barnet må bekjempe.

Bowlbys tilknytningsteori danner også grunnlaget for en beskrivelse av sorg innenfor fire ulike faser. Disse fasene gjenspeiles i Dyregrov og Edvardson utredninger om sorg blant barn i aldergruppen som dette prosjektet omfatter. Deres forklaring er at barna har en realistisk forståelse av døden. De nevner særlig sinne, fornektelse, idealisering, og identifikasjon som vanlige reaksjonsformer blant denne aldersgruppen i forbindelse med sorg.

Videre har jeg gjort rede for to teorier som forklarer hvordan barn i aldersgruppen 6 – 10 år, i skolens 1. – 4. trinn, tolker og forstår det religiøse språket. James Fowler bygger teorien sin på Piaget sin stadietenkning. Han regner med at den religiøse utviklingen, liksom tankeutviklingen, følger i visse stadier. Typisk for stadium 2, som gjelder for målgruppa, er blant annet at barnet er i stand til å tenke reversibelt og dermed tenke om et objekt at det er konstant. Tenkningen er logisk, konkret og bokstavelig. Det gjør at barn i denne aldersgruppen ofte ikke i stand til å tolke fortellinger i overført forstand. Barnets erfaringsbakgrunn er avgjørende for dannelsen og forståelsen av de religiøse begrepene. Stadietenkningen kan tas til inntekt for tanken om at de ulike stadiene også representerer kvalitetsforskjeller i utviklingen. Tamminens teorier viser at man kan forutsette at barn ofte har en videre og dypere forståelse av begrepene enn de kan uttrykke verbalt. Han skiller

derfor mellom begrepsutviklingen og den religiøse utviklingen. Religiøse forestillinger som barn har i tilknytning til begrepene, er avhengig av det religiøse miljøet som barnet har vokst opp i, hevder han. Denne siden ved dannelsen av de religiøse begrepene er i tråd med Hulls forskning. Han påpeker nødvendigheten av at barn får utvikle det religiøse språket for å kunne tolke tilværelsen.

Kapittel 3 – Om døden og livet etter i luthersk teologi

3.1 Innledning

Jeg regner med at den teologiske formidlingen i bildebøkene skjer gjennom bilder og enkle begrep som er tilpasset barn. Dette kapitlet skal derfor danne den nødvendige bakgrunnen for å kunne vurdere hvilke konsekvenser de ulike formidlingene i så fall får for det teologiske innholdet i bøkene, slik at jeg på best mulig måte skal kunne besvare problemstilling 2.

Jeg vil derfor i kapitlet legge vekt på å presentere hva jeg mener er nødvendige grunnpilarer i en luthersk tolkning av døden og videre presentere noen sentrale tolkninger.

Hovedkildene i framstillingen min er de bibelske skriftene, GT og NT, og noen sentrale bekjennessskrifter, slik som Confessio Augustana (CA) og Apostolikum, samt forklaringene i Luthers lille katekisme.¹⁴ Jeg vil bruke GT og NT, fordi det er disse skriftene som danner grunnlaget for luthersk teologi. Det er på bakgrunn av disse at bekjennelsene også har blitt formulert. Jeg vil bruke bekjennelsene, fordi de uttrykker noen sammenfattende tolkninger av døden. Disse formuleringene danner læregrunnlaget for Den norske kirke. Før RLE-faget, har de også vært normerende for kristendomsopplæringen i skolen (Brunvoll: 1972, s. 15).

Som hjelp i tolkningen av skriftene og bekjennelsene vil jeg i første rekke støtte meg til Aksel Valen-Sendstad og Jan Olav Henriksen. Valen-Sendstad har i en årrekke vært professor i systematisk teologi og religionsfilosofi ved Menighetsfakultetet i Århus. Han utdyper temaet døden både i verket *Troens fundament. Dogmatiske hovedspørsmål i lys av bibelsk ontologi* (1996) og i boken *Om døden og det kristne oppstandelseshåp* (2007). Jan Olav Henriksen er også professor i systematisk teologi og religionsfilosofi, og er tilknyttet Det teologiske menighetsfakultetet i Oslo. I verkene *Guds virkelighet. Kristen dogmatikk* (1994) og i *Imago Dei. Den teologiske konstruksjonen av menneskets identitet* (2003), gir han en utførlig innføring i døden som tema. Begge teologene tilhører den lutherske tradisjonen, men representerer ulike sider av den. Jeg mener at de to teologene kan være til hjelp i framstillingen min, fordi jeg vil vise at læren om døden i luthersk teologi, bygger på noen element som er grunnleggende til tross for at den videre tolkningen ikke er ensartet. Mitt hovedanliggende i denne sammenhengen er i størst mulig grad å kunne samle fellestrekkene.

¹⁴ Min bruk av bekjennelsene er med bakgrunn i Arve Brunvoll: *Den norske kirkes bekjennessskrifter*, 1972. I framstillingen henviser jeg til bekjennelse og artikkel.

I tillegg til de to som jeg allerede har nevnt, vil jeg også støtte meg til andre relevante teologer som jeg mener kan være med på å belyse ulike sider av temaet. Disse vil jeg gi en kort presentasjon etter hvert i framstillingen, i form av navn og tittel.

I den første delen vil jeg presentere noen basiselement innenfor luthersk teologi i læren om døden. Jeg vil da starte med å vise sider av hva den lærer om skapelsen og synden og betydningen dette har for menneskelivet og for døden. Videre vil jeg vise sider av hva teologien lærer om den nye skapelsen som er betinget av Jesus Kristus, og hva den betyr for menneskelivet og for døden. Jeg har valgt å skille denne delen i to avsnitt (3.2 og 3.3). I den siste delen (3.4) vil jeg presentere noen ulike tolkninger av døden som jeg mener er sentrale, og diskutere dem på bakgrunn av presentasjonen i den første delen.

3.2. Hva skapelsen og synden betyr for livet og døden

Som basis i en luthersk tolkning av menneskelivet er troen på at mennesket har sitt opphav i Gud. Denne tanken betinger også at Gud har en hensikt med det han har skapt, at han opprettholder og fullender skaperverket.¹⁵ Like grunnleggende er troen på at synden har ødelagt det som var skapelsens hensikt. Både skapelsen og synden har betydning for en luthersk teologisk tolkning av døden. Det vil jeg nå vise noen sider av.

Tekster i NT forutsetter at skapelsen er et verk både av Faderen, Sønnen og Ånden (Kol. 1,15-17, Rom. 8,11, Gal. 5,25). Enheten mellom disse stadfestes i CA art.1 hvor det uttrykkes at ”det er ett guddommelig vesen, som både kalles og er Gud, evig, ulegemlig, udelelig, med umåtelig makt, visdom og godhet, skaper og opprettholder av alle ting, ...”. Den treenige Gud benevnes både i Bibel og bekjennelse som ”evig” (Sønnen: Joh. 1,2, Ånden: Hebr. 9,14). Evighetsbegrepet forklarer Gud blant annet som noe prinsipielt annet enn mennesket og resten av skapelsen (Valen-Sendstad: 1996, s. 159). Treenighetsperspektivet på skapelsen er vesentlig for tanken om sammenhengen mellom skapelsestanken i GT og nyskapelsen gjennom frelsen i Kristus.

Skapelsesberetningene forklarer mennesket både som et naturvesen, underlagt naturens lover, men også å være skapt i Guds bilde. At mennesket er en del av naturen og dens kretsløp

¹⁵ Henriksen: 2003, s.31,32. Henriksen bruker her begrepet ”født” analogt med ”å være skapt”, og fremhever dermed menneskets stilling både som å ha sitt utspring i noe annet, det relasjonelle fellesskapet med dem (foreldrene)som har født en, og fremtidsdimensjonen som er ved en fødsel.

understrekes i 1. Mos. 2,7. Det uttrykkes ved at Gud formet mennesket av jord fra marken. Metaforen *støv* som brukes om mennesket i dette verset kan være uttrykk for skrøpeligheit og forgjengeligheit. Bildet av Gud som keramiker og mennesket som jord, støv eller leire dukker opp igjen i Bibelen flere steder, som i Jes. 45, 9ff og i Jer. 18, 6 (Michelsen: 1972, s. 53).¹⁶ Menneskets jordlige opprinnelse nevnes også i Den norske kirkes begravelsesritual, med sitat fra 1. Mos. 3,19: ”Av jord er du kommet. Til jord skal du bli. Av jorden skal du igjen oppstå”¹⁷. At Gud blåste sin livspust inn i mennesket, uttrykker at livet har sin opprinnelse i Gud. Denne ”livsånde” har mennesket fått på samme måte som dyrene (1. Mos. 1.30). I 1. Mos. 2.7 uttrykkes mennesket som en harmonisk enhet av både kropp og ånd. Dette synet avviker fra det greske som fremhevet sjelen eller ånden framfor kroppen. Grekerne tenkte at kroppen var et fengsel for sjelen, og at sjelen derfor måtte forløses (Michelsen: 1972, s. 53). Den jødiske enhetstanken mellom kropp og sjel fastholdes videre i NT og er sentral i tanken om legemets oppstandelse slik dette uttrykkes i Apostolicum art.3.

Men skapelsesfortellingene uttrykker mennesket som mer enn støv og jord. I 1. Mos. 1.27 forklares mennesket å være skapt i Guds bilde. Michelsen skriver at uttrykket først og fremst forklarer mennesket som skapt til å leve ansikt til ansikt med Gud (1972, s. 42). Å leve ansikt til ansikt med noen uttrykker relasjon og et nært fellesskap mellom partene. I Luthers forklaring i Den lille katekisme til Apostolicum art.1 blir relasjonen og fellesskapet mellom Gud og menneskene utdypet nærmere. Han sidestiller ikke Gud og mennesket, men uttrykker Gud som den som betinger livet. Det setter mennesket i et avhengighetsforhold til Gud, liksom barnet som er avhengig av foreldrene sine. Han bruker analogier knyttet til relasjonen mellom foreldre og barn når han videre forklarer om Gud som skaper, at han ”fremdeles holder alt ved lag” og ”sørger for meg” han ”vokter” og ”bevarer meg mot alt ondt”.

I følge Paulus er mennesket skapt til å leve evig sammen med Gud (Tit. 1,2). Som vi har sett er Guds evighet noe annet enn det menneskelige og det skapte og sprenger også grensen for hva mennesket kan forestille seg. Det evige liv er skapelsens mål. Ut fra det som jeg har vist ovenfor må evig liv være å leve i en fullkommen relasjon med Gud, en relasjon som i det fulle og hele er betinget av Gud selv. Jeg tolker evig liv som en stilling uavhengig av den fysiske døden. Mennesket slutter ikke å eksistere som Guds skapelse selv om den fysiske kroppen dør

¹⁶ Michelsen: 1972, s. 52. Michelsen var tidligere akademilektor og GT – fortolker ved Norsk Lærerakademi i Bergen.

¹⁷ Ordning for Gravferd vedtatt av kirkemøtet 2002: 2003, s. 18.

(Henriksen: 1994, s. 270). Konsekvensen av å være skapt er at det skapte aldri slutter å eksistere.

Kristendommen lærer at det er synden som er årsaken til døden. Dette kommer klart fram i GT, i 1. Mos. 2.17. Det er syndefallsberetningen Paulus også viser til i Rom. 5.12, når han hevder dette synspunktet. Synden, slik den forklares i beretningen og slik den blir forklart av Paulus, er at mennesket har brutt den naturlige relasjonen med Gud og gjort seg selv til herre i eget liv (Ef. 2,3). Følgen blir at mennesket og alt det skapte mister evigheten. Alt det skapte blir i stedet endelig og forgjengelig (Valen-Sendstad: 1996, s. 159). I CA art. 2 blir synden forstått som altomfattende, som noe man fødes inn i. Det betyr at også barn fødes som syndere. Den lutherske tolkningen av synden er knyttet til barnets natur ved eksistensen og omfatter både kroppen og sjelen (Moe: 1990, s. 65).¹⁸ Teologien lærer at alle mennesker er syndere, både kristne og ikke – kristne, og at den er en del av menneskelivet så lenge man lever. I CA art 2 forklares det også at synden fører med seg den evige død.

Den evige død må være motsetningen til det evige liv. I så måte er evig død betegnelsen på det å være unndratt relasjonen til Gud. Denne tolkningen samsvarer med Henriksens tolkning av begrepet. Han sier at den evige død består i at mennesket blir helt overlatt til seg selv og ikke lenger mottar noe av Gud (Henriksen: 1994, s. 282). I denne stillingen, overlatt til seg selv ”som ville sauer”, er mennesket også innenfor Guds vredesdom (Rom. 1,18-38, Jes. 53 og Salme 14,3).

I syndefallberetningen forklares det at ”de fikk sine øyne åpnet” (1. Mos. 3,7). Slik jeg tolker dette så kan det se ut som at synden gjorde at menneskene fikk en ny erkjennelse av noe som også tidligere hadde vært der, men som de ikke tidligere hadde sett. Slik blir døden, slik Henriksen også forklarer den, en påminning av hvem mennesket er i forhold til Gud. Den blir en erkjennelsesfaktor av menneskets endelighet (Henriksen: 2003, s. 198).

3.3 Hva den nye skapelsen betyr for livet og døden

Hovedbudskapet i NT er at Kristi død og oppstandelse gjør det mulig for alle mennesker å bli skapt på nytt (2. Kor. 5,17). Å være skapt på nytt innbefatter også at mennesket er gjenfødt

¹⁸ Steinar Moe er dr.theol, og har skrevet *Tro og liv, En elementær innføring i luthersk trosoppfatning*.

(Tit. 3,5). Noen sentrale skriftsteder som viser dette er 2. Kor. 5,17, Gal. 6,15 og Ef. 4,24 (Valen-Sendstad: 1996, s. 552). Bibelen lærer at å være skapt på nytt ”i Kristus” har avgjørende konsekvenser for mennesket i forhold til døden og det evige liv (Ef. 2,6 -10). Jeg vil vise noen sider av hva luthersk teologi lærer om dette.

3.3.1 Rettfærdiggjørelse ved troen

Teologien lærer at mennesket ikke på egen hånd kan bli født på nytt. Det er Guds gjerning ved Den Hellige Ånd som gjør dette mulig. Det kommer til uttrykk både i CA art. 2 og 4 og i Luthers forklaring til Apostolicum art.3: ”Jeg tror at jeg ikke av egen kraft eller makt kan tro på Jesus Kristus, min Herre, eller komme til Ham. Men Den Hellige Ånd har kalt meg ved evangeliet”. Troen på Kristus, gitt av Gud, rettfærdiggjør menneskets synd. I følge CA art 9 er troen en gave til mennesket som gis gjennom ordet og dåpen. At mennesket blir rettfærdiggjort ved troen alene, innebærer på den ene side at alle har samme muligheten til å motta troen, men også muligheten til å stille seg selv utenfor. Det evige liv blir slik sett en valgmulighet. Luthersk teologi tolker dåpen som en konkret handling som frelsen fra synden er knyttet opp mot. I forklaringen til ”Det hellige dåps-sakramentet” i *Den lille katekisme* forklarer Luther om dåpen at den ”virker syndenes forlatelse, frelser fra døden og djevelen, og gir evig salighet til alle som tror”.¹⁹

Det er en tosidighet i den nye fødselen. Samtidig som mennesket er rettfærdiggjort overfor Gud og har mulighet til å leve innenfor dette samfunnet, er det i sitt faktiske liv samtidig en synder (Henriksen: 1994, s. 195). Mennesket lever i en natur som gjør at det fortsatt har lyst til det onde. Spenningen mellom det å leve etter sin egen natur og etter Guds vilje kommer tydelig fram hos Paulus, som i Rom. kap 7. Det er i troen at mennesket forholder seg til Guds bestemmelse for livet. I 2. Kor. 3,18 og Ef. 4,24 forklares det at gjennom den har mennesket fått sitt Gudsbilde fornyet (Henriksen: 1994, s. 198).

Den dobbelte stillingen, å være både synder og rettfærdig, har følger for tolkninger av døden. Både Johannes og Paulus ser ut til å regne med at som rettfærdig så er man unndratt døden. I Joh 1.12 forklares det at den troende har gått over fra døden til livet. Den som tror og dermed har samfunn med Kristus har del i det evige liv allerede nå (Joh. 3,36). Sammenhengen mellom relasjonen til Kristus og det evige liv blir videre understreket i Joh. 17,3: ”Og dette er

¹⁹ Brunvoll: 1972, s.131 (For det tredje, pkt.3.)

det evige liv at de kjenner deg, den eneste sanne Gud, og ham du har utsendt". Å stille seg utenom troen betegnes av Johannes som at "Guds vrede hviler over ham"(Joh. 3.36). Det er samfunnet med Kristus som også gir Paulus, slik jeg tolker ham, mulighet til å uttrykke døden som en vinning i Fil. 1.21. Død og liv, slik jeg tolker dette, blir av Johannes og Paulus først og fremst brukt som betegnelse på det å være i relasjon til Kristus. Som en konsekvens for dette livet blir Kristus-relasjonen uttrykk for det sanne livet. I dette perspektivet er det mulig, i følge Paulus, å få en ny erkjennelse av døden.

Men Kristus - relasjonen har også konsekvenser for den fysiske døden, fordi relasjonen ikke stopper der. At mennesket gjennom troen er rettferdig, gir det mulighet til evig liv, både i livet og etter den fysiske døden. For den som velger å stille seg utenfor, blir døden i følge Paulus, "evig fortapelse borte fra Herrens ansikt" (2. Tess. 1,9).

3.3.2 "...skal derfra komme igjen for å dømme levende og døde"

Dobbeltheten i den nye fødselen har også et aspekt av framtid. Det kommer til uttrykk både i NT og i bekjennesskriftene. Hovedtanken i framtidsaspektet er Jesu gjenkomst. Da skal de døde stå opp fra gravene og alle, både levende og døde, skal bli dømt. Følgen av dommen er evig liv eller evig fortapelse. Sentrale skriftsteder for denne tanken er først og fremst Matt. 24, 3f. At de døde skal stå opp til dom bekrefter Johannes i Joh. 5,28 -29. Også i CA art. 17 og i Apostolicum, i art. 2 og 3 blir det uttrykt at de døde skal stå opp til dom og frelse. I forklaringen til Apostolicum art.3 skriver Luther: "På den ytterste dag skal han vekke opp meg og alle døde og gi meg og alle troende i Kristus et evig liv". I CA art.17 uttrykkes det tydeligere hva som skal skje med dem som ikke tror:

"Like ens lærer de at Kristus ved verdens ende skal vise seg for å dømme, og at han skal vekke opp alle døde. De fromme og utvalgte skal han gi evig liv og evige gleder, men de ugudelige mennesker og djevlene skal han fordømme til å pines uten ende".

Bekjennesskriftene i Den lutherske kirke regner altså med en kollektiv oppstandelse ved "verdens ende". Jeg vil utdype dette begrepet nærmere.

3.3.3 "Verdens ende"

Begrepet har ulike analogier som "den siste dag" (Joh. 6,39), "Herrens dag (1. Tess. 5,2) eller "ytterste dag" (*Den lille katekisme: Forklaring til Apostolicum art.3*), og er knyttet til tanken om Jesu gjenkomst og dom. Tiden mellom Jesu oppstandelse og gjenkomsten benevnes i Bibelen som endetiden (Hebr. 9,26). "Verdens ende", slik begrepet blir brukt i bekjennelsene som i CA art 17, uttrykkes aldri med *hvor* eller *når*, men med *hvem* som kommer. Den danske forhenværende professoren i dogmatikk, Regin Prenter, forklarer i sitt dogmatiske verk *Skabelse og genløsning* (1975, s. 594) gjenkomsten som knyttet til historien, som historiens ende, men, forklarer han videre, ikke som en "begivenhet, derpå en eller anden måde optræder inden for verdenshistoriens tidsløb. Men den er efter nytestamentlig opfattelse tværtimod dette tidsløbs ophør". Slik jeg tolker Prenter så betegner gjenkomsten tiden når mennesket frigjøres fra synden og kan framtre som fullkomment rettferdig, ansikt til ansikt med Gud. Da må det også løses fra historiens tid og rom. Dette uttrykkes i 2. Pet. 3,10 -13 hvor "verdens ende" forklares som oppfyllelsen av løftene om "en ny himmel og en ny jord, hvor rettferdighet bor", slik som det er profetert i Jes. 65,17.

Den fullkomne skapelsen er her på jorden (Åp. 21.1). Det er en sentral tanke i Bibelen at hele kosmos, ikke bare menneskene, skal forløses fra det som er ondt. Når Guds bolig (Åp. 21,3) er fullkomment til stede hos menneskene, har det onde måttet vike plassen og skapelsen har nådd sitt mål. Dommen ved verdens ende blir dermed en nødvendighet for at synden skal kunne atskilles fra rettferdigheten. Prenter forklarer den som anerkjennelsen av Jesu herlighet (Prenter: 1975, s. 602).

3.3.4 "Jeg tror på (...) legemets oppstandelse og det evige liv"

Troen på legemets oppstandelse i tilknytning til håpet om det evige liv er en sentral tanke i luthersk teologi og uttrykkes i Apostolicum art. 3. Liksom det evige liv både er nåtidig og fremtidsrettet er også legemets oppstandelse, slik jeg tolker dette, både nåtidig og fremtidsrettet (Rom. 6,5-11). Det framtidige, slik jeg forstår dette, er fullendelsen, når synden er overvunnet og Gud "fyller alt i alle" på den nye jord. Da er mennesket fullkomment oppstått med Kristus. Vi har sett at det er et sentralt poeng i luthersk teologi at oppstandelsen gjelder hele legemet med kropp og sjel. I 1.Kor. 15 forklarer Paulus at det er en kontinuitet mellom det nåtidige legemet og det fullkomne og framtidige. Han understreker også at det er forskjell på det gamle og det nye. Det nye legemet har noe til felles med det gamle, men er

tilpasset en ny tilværelse. Han beskriver det nye legemet som en nyskapt og herliggjort skikkelse (1.Kor. 15,35,f og v. 51f.). Han bruker bildet om frøet og planten når han forklarer om nyskapsen. Det som kommer opp av jorda, er det samme som fantes i frøet. Planten er programmert i frøet. Likevel representerer planten noe nytt. I Fil 3.21 står det at det gamle legemet blir forvandlet og ”likt det legemet han har i herligheten”.

Det er troen og dåpen som gir mennesket del i Kristi død og oppstandelse i følge luthersk teologi. Oppstandelsen, slik Paulus skriver om den i 1. Kor. 15, må derfor først og fremst handle om den troendes legemlige oppstandelse i det evige liv, først som synder og rettfærdig og som framtidig herliggjort i fullendelsen. Prenter uttrykker den legemlige oppstandelse både som noe nåtidig og som noe framtidsrettet. ”I fællesskabet med den opstandne ejer vi allere forud legemlig fællesskab med Ham i Hans herlighed. Hva vi venter på, er kun åbenbarelsen af, hva vi allerede ejer skult” (Prenter: 1975, s. 622). På denne bakgrunn tolker jeg oppstandelsen som Paulus skriver om i dette kapitlet som knyttet til fullkommenheten, til det oppstandne og seirende, som er følgen av dommen ved at synden er overvunnet.

3.3.5 Kommentarer omkring eskatologien og døden

Jeg har vist at læren om døden i luthersk teologi står i sterk tilknytning til læren om de siste ting. Denne delen av teologien kalles eskatologi. Eskatologien er et komplekst tema som opp gjennom teologihistorien har gitt rom for mange ulike forestillinger og tolkninger. Som jeg har vist så bygger den nye skapelsen, slik den blir framstilt i NT, på den gamle, men som noe fundamentalt nytt. Det nye peker igjen mot framtid og fullendelse. Den kristne lever dermed både i et ”nå” og et ”ennå ikke”. Dette samsvarer med Alister Mc Graths forklaring om hvordan eskatologien blir framstilt i NT, i verket *Christian Theology. An Introduction* (2001, s.556). Ved å ha del i Guds evighet allerede nå, har man også blitt overgitt til et tidsperspektiv som sprenger den menneskelige forståelsesramme.²⁰ Det er derfor vanskelig å snakke om døden ”på den andre siden”, med andre forestillinger og begrep enn de som skriften allerede bruker. Slik jeg tolker Valen-Sendstad sin forklaring om dette, så har det gjennom skriften blitt åpenbart sannheter som mennesket kan forholde seg til, men som de med sine endelige begrensninger ikke kan utvikle noen klare teorier omkring i tid og rom. (Henriksen: 1994, s. 271).

²⁰ Valen-Sendstad (1996, s.161) sidestiller Guds ord og evigheten. Det åpenbarte ordet, forklarer han, er tidløst og uforanderlig. Det har varighet uten endelighet, og er uavhengig av enhver historisk tid.

Det nåtidige, og troen på det framtidige og fullendte, slik dette blir uttrykt gjennom forestillinger i skriften og bekjennelsene, har vært gjenstand for ulike tolkninger omkring døden også innenfor luthersk teologi. Jeg vil nå presentere noen tolkninger som jeg mener er sentrale. Disse vil jeg diskutere på bakgrunn av det som jeg ovenfor har vist i framstillingen min.

3.4 Sentrale tolkninger

Bibelen gir ikke et entydig bilde av hva som skjer med den døde ”på den andre siden”. Som vi har sett så knytter Paulus døden til Kristi oppstandelse (1. Kor. 15). I tillegg knyttes forestillingene om døden og oppstandelsen i NT opp til Jesu gjenkomst. Dette er også kjernepunktene i CA art. 17 og i Apostolicum. Teologishistorien viser at temaet har vært gjenstand for ulike tolkninger. Det kan se ut som at de først og fremst er konsekvenser av ulike tolkninger av troen og dommen. Tolkningene skaper ulike forestillinger av hvor den døde befinner seg mellom den fysiske død og oppstandelsen til dommen. Denne perioden blir i teologien benevnt som mellomtilstanden. I synet på mellomtilstanden finnes det også ulike grupperinger. Jeg vil både presentere og diskutere, på bakgrunn av det jeg tidligere har vist i framstillingen, noen ulike retninger som har vært, og som er toneangivende i synet på hvor den døde befinner seg.

3.4.1 Alle blir frelst til evig liv

Hovedpoenget i denne tolkningen er at alle mennesker til sist skal bli frelst. Denne tolkningen blir kalt apokatastasis. Tanken har røtter tilbake til kirkefaderen Origenes 185 – 254. Origenes protesterte mot påvirkninger i samtiden fra gnostisismen, som hevdet at verden ble styrt av to like store makter; det onde og det gode. Denne tanken, mente Origenes, hadde konsekvenser for synet på frelsen. Han mente derfor at Gud, ved tidens ende, ville vinne over det onde og fullbyrde det skapte slik som Gud hadde ment i den første skapelsen (McGrath: 2001, s. 436). Denne tanken har blitt videreført opp gjennom historien, og fikk også feste blant enkelte teologer innenfor protestantismen (Moe: 1990, s. 170). Også moderne og sentrale teologer i dag, slik som Karl Barth, hevder at Guds nåde vil triumfere over vantroen og dermed redde hele menneskeheten (McGrath: 2001, s.472). Dette synet strider mot tanken om

rettferdiggjørelsen gjennom troen (3.3.1). Tolkningen utelukker også tanken om dommen, for hvis alle til sist blir frelst så har ikke dommen noen funksjon. Troen er, i følge luthersk teologi, en mulighet for alle mennesker, men den er ikke påtvunget.

3.4.2 Annihilasjonslæren

Annihilasjonslæren går ut på at de som ikke blir frelst ved dommen blir tilintetgjort. En slik oppfatning om det ondes annihilasjon (tilintetgjørelse) støtter seg til skriftord som sier at Gud ødelegger det som står ham imot (Henriksen: 1994, s. 275). Dette synet strider mot sentrale punkt i lutherske bekjennelsesskrifter, som CA art 17, som uttrykker at også ”de ugudelige” skal stå opp fra de døde og bli dømt. Som jeg har vist i 3.2 så skal de ugudelige dømmes til evig død. Evig død er ikke det samme som eksistensløshet, men å være unndratt relasjonen til Gud. At Gud ødelegger det onde kan derfor ikke bety at det blir tilintetgjort, men at det står utenfor muligheten til å få del i Guds gaver.

3.4.3 Bevisst eksistens i påvente av oppstandelsen

Døden er ikke en tilintetgjørelse av eksistensen, hevder fortolkerne av dette synet. Derimot hevder de at Bibelen gir grunnlag for å si at mennesket beholder liv, identitet og bevissthet i døden. Dette begrunnes blant annet med Jesus-sitatet fra Joh. 11,25: ”Den som tror på meg skal leve om han enn dør”, men også med Luk 16, 19 – 31, hvor man kan lese om Lasarus og den rike mannen som etter døden møtes i Dødsriket og samtaler med hverandre og med Abraham (Valen-Sendstad, 2007, s. 22). Til tross for at legemet oppløses og blir til jord etter døden, så er tanken at Gud oppholder alt, bortsett fra synden. Tilstanden forklares å være hinsides tiden, rommet og vår innsikt og forståelse (2007, s. 25). Flere skrifter i GT viser en forestilling om Dødsriket, som et sted hvor de døde kommer umiddelbart etter døden. Dødsriket beskrives som en underjordisk skyggetilværelse av livet her på jorden (Jes. 14,9 -20, Job 7,9f, Esek 32,18 – 32). I Salme 94,17 blir Dødsriket betegnet som ”stillhetens land”. Forestillingen om Dødsriket finner man også i NT som i Luk16, 23 og Apg. 2,27. Forhenværende biskop i Bjørgvin, Per Lønning, forklarer at forestillingen om Dødsriket, Sheòl, har røtter langt tilbake i den isrealittiske kulturen (Lønning: 1990, s.274).

Jeg forstår tolkningen om liv, identitet og bevissthet i dødstilstanden som en måte å forklare enheten mellom menneskets ånd og legeme slik som det er gitt i skapelsen og som jeg har vist

i 3.2. Det er denne enheten som skal oppstå i en nyskapt og herliggjort skikkelse. Denne tolkningen understreker at døden er en tilstand hvor mennesket ikke blir til intet, men blir tatt hånd om av Gud. Tilstanden skaper videre behov for en form for oppholdelsesplass, for en mellomtilstand mellom døden og oppstandelsen.

Valen-Sendstad forklarer mellomtilstanden som en dobbel tilstand. Han forklarer den som ”en før-viten om og foregripelse av henholdsvis frelsen og fortapelsen” (Valen-Sendstad: 1996, s. 597). Mens de troende befinner seg i en paradistilstand, slik røveren på korset fikk et løfte om (Luk. 23,43), er tilstanden for dem som ikke tror ”som et varetekstfengsel til endelig dom” (Valen-Sendstad: 2007, s. 31). Han begrunner synet blant annet med den GT-lige forestillingen om Dødsriket. Videre støtter han seg til bekjennelsen om Jesu nedfart til Dødsriket som uttrykkes i Apostolicum art. 2. 1. Pet. 3,18f blir også tatt til inntekt for at Jesus var i Dødsriket etter døden på korset (Valen-Sendstad: 1996, s. 436). Jeg regner med at Valen-Sendstad i denne sammenhengen tenker Dødsriket som en tilstand og ikke et sted, i motsetning til slik jeg regner med oldkirkens mennesker oppfattet dette. I forklaringen til Apostolicum art.2, hvor Jesu nedfart til Dødsriket uttrykkes, blir det først og fremst lagt vekt på Jesu død som en frelseshandling fra synden og døden og seieren over den. Det gir meg rom for å tolke Jesu nedfart til Dødsriket som et uttrykk for at Jesus har erfart den reelle døden, men seiret over den.

Konsekvensen av tolkningen om en ”før-viten” må være at den døde har vært gjennom en foreløpig dom, i påvente av den endelige. Paradistilstanden blir bare foreløpig, før fullendelsen. Som en innvending til denne tolkningen vil jeg nevne Paulus sin presisering, i 1.Kor. 4,5, av at dommen først skjer ved gjenkomsten (Prenter: 1975, s. 611). I CA art. 17 blir også dommen forklart å være ”på den ytterste dag”. Jeg vil komme tilbake til tanken om en foreløpig dom i 3.4.5.

3.4.4 Tilintetgjørelse av eksistensen og dommens doble utgang

I følge dette synet er mennesket etter den fysiske død helt dødt. Det understrekes at hele mennesket er dødt, både kroppen og sjelen. Mennesket er likevel ikke utslettet, fordi Gud har det i sin varetekt. Denne fortsatte relasjonen begrunnes med Salme 139,8 og 1. Pet.3,18ff. Den fysiske døden betyr slutten på det gamle og syndige mennesket. Det betyr at dødskreftene ikke lenger har makt over mennesket. Døden betyr på den ene side at man er atskilt fra Guds

livgivende makt på skapelsens plan, men også en atskillelse fra det gamle og syndige mennesket. Forskjellen mellom den som tror og den som ikke tror i forbindelse med døden, er at den troende, gjennom dåpen, har fått nytt liv som varer ved også gjennom døden. Den som ikke tror er unndratt Guds-fellesskapet og er dermed dømt til den evige død (Henriksen: 1994, s. 270, 271).

Henriksen hevder at det er lite grunnlag for å regne med en bevissthetstilstand mellom døden og oppstandelsen, til tross for utsagnene i 1. Pet 3, 19 og 4,6. Skriftstedene gir ikke grunnlag for å utvikle en teori omkring dette, hevder han. Videre advarer han mot å tolke mellomtilstanden som en tilstand i tid og rom. Dette begrunner han med at man i døden er overlatt til Guds verden og at ethvert forsøk på å utvikle en teori om denne er å sette seg i Guds sted (Henriksen: 1994, s. 271).

Jeg forstår denne tolkningen av døden som beslektet med en del utsagn om døden som Luther har uttrykt. Det kan se ut som at Luther forsøker å omgå en videre utdyping av de konkrete forestillingene omkring Dødsriket, eller mellomtilstanden, som kommer fram i enkelte tekster i Bibelen. Han uttrykker blant annet:

”Døden i Kristus er i virkeligheten ikke en død, men en god og deilig kort søvn. I den skal vi hvile et øyeblikk (...) inntil den tiden kommer da han vil vekke oss opp og kalle oss sammen med alle sine kjære barn til en evig herlighet og glede. (...) Den tiden vi sover vil ikke synes lenger for oss enn om vi hadde sovnet inn i samme stund. (...) og så kommer vi vår Herre og Frelser Kristus i møte i skyene i et øyeblikk, levende ut av grav og forråtnelse, helt friske, med et rent, lyst og forklaret legeme” (22.402:21-35) (Aland: 1974, s. 204).

Likheten mellom Henriksens syn og Luther sitt, ser først og fremst ut til å være at de ønsker å unngå videre fortolkninger av mellomtilstanden. Begrepet ”søvn” gir riktignok rom for tolkning av fortsatt eksistens om enn ubevisst. Slik sett gir den en antydning om en mellomtilstand i påvente av noe lenger framme. Henriksens tolkning derimot, gir rom for at fullendelsen skjer i døden, ved at døden betyr slutten på synden. Begge tolkningene understreker at mennesket tross alt holdes oppe ved at Gud fortsetter å være relaterende. Reidar Salvesen²¹ forklarer om Luthers bruk av ordet ”søvn” i artikkelen ”Om døden” i Ung teologi 2/07 s.11. Han mener at metaforen ikke uttrykker noe om eksistens, men heller om muligheten for nyskapelse. Omtalen av døden som søvn kan også tolkes i retning av

²¹ Reidar Salvesen er førstelektor ved Ansgar teologiske høyskole.

eufemisme, slik jeg har vist i 2.3. Det er nyskapelsen som også er sentrum i Henriksens tolkning. Etter døden er det ikke lenger et gjensidig forhold. Det er bare Guds forhold til mennesket som gjenstår. Oppstandelsen og det nye livet kan derfor bare ha sin grunn i at Gud handler og skaper på nytt. Denne tolkningen innbærer dommen ved fullendelsen. Om ”tilstanden” før dommen bør benevnes som mellomtilstand er det vanskelig å si. Prenter hevder at når vi fastholder at dommens tidspunkt er gjenkomsten og ikke den enkeltes død, er det ikke det samme som å overgi de døde til en ”mellomtilstand” (Prenter: 1975, s. 612). Det begrunner han med at tiden før dommen og fullendelsen er en felles ventetid både av de døde og levende.

3.4.5 Å komme til himmelen

I innledningskapitlet i 1.2, har jeg vist at elevene, etter ulykken, stadig benevnte den døde som å være i himmelen. De hadde tydelig en forestilling om himmelen som et oppholdssted borte fra jorden. Det er kanskje ikke så rart at selve ordet ”himmel” forveksles med den fysiske og skaper forestillinger om et sted høyt over jorden. Sentralt i forestillingen var også at den døde umiddelbart kom til himmelen. Himmelen som et sted å komme til etter døden har stått sentralt i både i hverdagstale og i kristelig forkynnelse opp gjennom tidene (Lønning: 1995, s.162). En rekke salmer og sanger i salmeboken uttrykker også dette.²² Jeg regner derfor med å finne en del forklaringer i bildebøkene om at den døde er i himmelen.

Jeg finner enkelte likhetstrekk med denne folkereligøse forestillingen om himmelen med noen formuleringer i *Den katolske kirkes katekisme*. I §1023 står det om ”de som dør i Guds nåde” at de vil ”være i himmelen”. Katekismen forklarer videre himmelen som ”det endelige mål og oppfyllelsen av alle menneskets dypeste lengsler, den høyeste og endelige lykketilstand” (§1025). I §1022 blir det forklart om dem som umiddelbart kommer til himmelen, at de først har vært gjennom en særdom og at det er ”den udødelige sjel” som har nådd tilstanden.²³ Himmelen blir da en tilstand før den endelige dommen. At det er sjelen og ikke kropp og sjel som når denne tilstanden ser ut til å være en nødvendig følge av en tolkning om en umiddelbar herlighetstilstand. Tolkningen kan se ut til å ha røtter i den greske forståelsen av mennesket som opphøyer sjelen framfor kroppen 3.2.2.

²² Se for eksempel Norsk Salmebok nr 844, 78, 850 (Lønning: 1995, s 162).

²³ I §1022 forklares det at alle de døde går gjennom en særdom like etter døden. da skal den døde få sin lønn alt etter gjerninger og tro. Dommen har tre kategorier: saligheten, fortapelsen og renselsen for saligheten (skjærsliden). ”Hvert menneske får i sin udødelige sjel den evige gjengjeldelse like etter døden ved en særdom hvor dets liv sammenholdes med Kristus, enten gjennom en renselse, eller ved at det øyeblikkelig går inn i himmelens salighet, eller ved at de dømmer seg selv øyeblikkelig og for alltid til fortapelse”.

Tolkningen strider på en del punkt med luthersk teologi. Som vi har sett, så er det en grunnleggende tanke at mennesket er både kropp og sjel og at enheten fortsetter i døden. Enhetstanken er sentral både i en tolkning som hevder at liv, identitet og bevissthet varer ved i mellomtilstanden, men også i tolkninger som hevder at Gud relaterer til det hele mennesket, til tross for at det kun eksisterer hos Gud. I følge Prenter er særdommen, som i den katolske tolkningen er betingelsen for at den døde umiddelbart når herlighetstilstanden, uttrykk for at domsgrunnlaget ikke utelukkende er troen alene (Prenter: 1997, s. 609).

Tolkningen om at mennesket går direkte til himmelen, før den endelige dommen, har en del likhetstrekk med Valen-Sendstad sin tolkning av mellomtilstanden, som en forsmak på fullkommenheten etter en foreløpig dom. Valen-Sendstad sitt syn skiller seg likevel fra det katolske i synet på mennesket som helhetlig.

At himmelen er det endelige mål, slik det uttrykkes i *Den Katolske kirkes Katekisme*, kan på den ene side samstemme med luthersk tankegang, når det i §1025 står at ”å leve i himmelen er å være sammen med Kristus”. Da tolker jeg ”himmelen” som ensbetydende med at den døde er i Guds varetekt. Begrepet ”himmel” brukes i Bibelen som Guds tilholdssted slik som i Salme 2,4, og 14,2. Slik jeg tolker begrepet brukt i Bibelen, så er det først og fremst uttrykk for Guds storhet i forhold til menneskene, og ikke et uttrykk for et sted borte fra dem. Men himmelen i en slik tolkning er ikke forbeholdt en tilstand etter døden. Som vi har sett så gjør troen det mulig for det nyskapte og rettferdiggjorte mennesket å ha del i Kristus, og dermed i himmelen, allerede her og nå (3.3.1). Fullkommenheten er heller ikke en drømmetilstand borte fra jorden, men på frelsestilstanden på en nyskapt jord. ”Hva vi venter på, er kun åbenbarelsen af, hvad vi allerede ejer skjult” (Prenter: 1997, s.622).

Liksom himmelen gjerne har vært benevnelsen på den positive utgangen etter døden, har gjerne den negative blitt benevnt som helvete. Jeg vil kort gjøre rede for noen forestillinger omkring begrepet.

3.4.6 Helvete

Det er det hebraisk-aramaiske ordet Gehenna som i Bibelen blir oversatt med det norrøne ordet ”helvete” (Lønning: 1989, s. 293). I flere tekster bruker Jesus uttrykket når han skildrer

menneskelivet utenfor Gudsrelasjonen, slik som i Matt. 5,22,29, 10,28, Luk. 12,5. Gehenna, Hinnoms dal, var fra gammelt, i følge Lønning, urenhetsens sted utenfor Guds-staden Jerusalem (1990, s. 293). Det var stedet hvor man kastet søppel og hvor det brant hele tiden (Russell: 2002, s. 41). Hinnoms dal ble symbol på det diametralt motsatte av det som Jerusalem sto for. I evangelietekstene ble Gehenna benevnelsen for det store ”utenfor”, som en motsetning til ”Det nye Jerusalem” som skildres i Joh. Åp. 21. At Gehenna har blitt oversatt med ”helvete”, er medvirkende, mener Lønning, til at begrepet har blitt oppspedd med forestillinger fra Dantes *Den guddommelige komedie* (Lønning: 1990, s. 293).

Som vi har sett så er dommen en nødvendighet for at fullkommenheten skal skje. Det er sentral tanke i luthersk teologi at den nye skapelsen, og dermed det evige liv, er åpent for alle, men ingen er tvunget. Som fri skapning har man også mulighet til selv å stille seg utenfor Gudrelasjonen og det evige liv. Det er dette ”utenfor” som forklares som den evige død. Forestillinger om redsler og pine som noen steder utmales også i Bibelen om denne tilstanden, tolker jeg som uttrykk for at menneskets egentlige bestemmelse er ”innenfor”, ansikt til ansikt med Gud.

3.4.7 Avslutning og oppsummering

I dette kapitlet har jeg vist at i luthersk teologi tolkes mennesket som vesensforskjellig fra Gud, men som skapt som naturvesen og samtidig til å leve i evig relasjon til Gud. Relasjonen gjelder hele mennesket, både kropp og sjel. Som syndere har mennesket vendt seg bort fra denne tilhørigheten og er følgelig under dommen. Dommen er total og følgen av synden er døden.

Begrepet evig liv, har vi sett, viser først og fremst til, og betinges av, at Gud relaterer til mennesket. Evig død betegner dermed det motsatte. Som følge av denne tolkningen er mennesket som bortvendt fra Gud allerede evig død, også når de er levende i fysisk forstand.

I denne stillingen, lærer luthersk teologi, er mennesket helt og holdent avhengig av å bli født på nytt i Kristus for å bli unndratt dommen og for å nå sin bestemmelse om evig liv. Som vi har sett så er ikke tolkningene om livet på den andre siden av døden entydige. Det finnes imidlertid noen grunnleggende prinsipp som tolkningene innenfor luthersk teologi bygger på, som uttrykkes både i skrift og i bekjennelsene. Grunntanken i teologien er at det er

Den treenige Gud som både er skaper, opprettholder og fullender. Det er ut fra denne tolkningen at man kan tro at Gud opprettholder mennesket både i livet og i døden. Mennesket er skapt med legeme og sjel til et evig liv sammen med Gud. Teologien lærer at det er synden som er årsaken til døden. Den har stilt mennesket, og skapelsen for øvrig, innenfor den evige død i stedet for det evige liv. Gjennom Kristi død og oppstandelse har mennesket igjen, gjennom troen, som synder og rettferdig, fått muligheten til det evige liv både her og nå og videre inn i døden. Slik som jeg tolker dette, så er det evige liv først og fremst en kvalitativ bestemmelse som omfatter det hele mennesket. Det er derfor vanskelig, med romlige begrep, å uttrykke konkrete forestillinger om livet etter døden. Dommen har en sentral rolle i teologien. Før dommen er mennesket, både de døde og de levende, både synder og rettferdig. Dommen er nødvendig for at rettferdigheten skal bli fullkommen på den nyskapte jorden. En nødvendig følge av dommen er også en dobbel utgang; en evig frelsestilstand for dem som er i Kristus og et evig ”utenfor” for dem som velger å stille seg utenfor denne relasjonen.

Gjennom framstillingen har jeg vist at språklige begrep som skapelse, tro, dom er sentrale nøkkelbegrep i tolkninger av døden. Jeg er spent på hvilke begreper som brukes i de kristne bildebøkene når formidlingen om døden skjer for barn.

Kapittel 4 – Tendensanalyse av et større utvalg bildebøker om døden

Jeg vil starte undersøkelsen med 20 bildebøker som handler om døden, for å se om jeg kan finne noen tendenser – temaer og innfallsvinkler - som ofte går igjen. Kapitlet er først og fremst deskriptivt hvor jeg vil gjøre rede for ulike funn i de utvalgte bøkene, og særlig knytte dem til teorier som jeg har presentert i kapittel 2. Denne analysen vil dermed være en besvarelse av problemstilling 1 og deler av problemstilling 3. Jeg fortsetter en besvarelse av problemstilling 3 i kapittel 5.

4.1. Presentasjon av bøkene og begrunnelse for utvalget

Til undersøkelsen har jeg valgt ut 20 bøker fra 14 forskjellige forlag. Tre av bøkene er fra 1980 – tallet, mens seks bøker er fra 1990 – tallet. De resterende, og dermed majoriteten av bøkene, er fra 2000 og fram til 2009. Når jeg har valgt å legge sterkest vekt på bøker fra perioden fra år 2000, så er det fordi jeg antar at disse bøkene kommer til å være i bruk i en del år framover i tiden og mest relevante for bruk i RLE - undervisningen. Jeg har ikke valgt å legge vekt på sammenligninger innenfor de ulike tidsperiodene.

Titlene på de utvalgte bøkene nevnes her i alfabetisk rekkefølge:²⁴

Alle døde små dyr
And, Døden og tulipanen
Barnet og treet
Bestefar og Maria
Bestemor og paradiset
Embla
Englefjell
Englepels
Farfars Lajka
Farvel, herr Muffin
Farvel, Rune
Godnatt da, mormor
Gule roser til pappa
Pappaen min bor i himmelen
Papirfly
Pelle og de to hanskene. Ei bok om døden
Reisa til Leit

²⁴ En fullstendig oversikt over alle bøkene med forfatter, illustratør, årstall og forlag finnes som et appendiks i litteraturlista.

Roy
Skal det være sånn??! Historien om Elvis
Sverre i begravelse

Flere av bøkene er oversatt til norsk fra andre språk, fra dansk, svensk, tysk og engelsk. Det viser at det også i andre land blir sett på som aktuelt å henvende seg til barn med et tema som døden med spørsmålene og undringene som emnet innebærer. Jeg kommer ikke til å sammenligne formidlingen mellom norske bøker og de utenlandske, fordi det vil falle utenfor denne oppgavens problemformulering.

I utvalget mitt av bildebøker har jeg valgt bøker som jeg som grunnskolelærer i Kristiansand har sett i bruk. Videre har jeg lagt vekt på at de representerer mange ulike forlag. Jeg har for en stor del valgt allmenne bøker. Med det mener jeg bøker som henvender seg til et bredt spekter av barn, og som ikke formidler et eksplisitt religiøst budskap. Derfor faller også bøker som representerer andre religioner enn den kristne utenfor utvalget mitt. Et mindre utvalg av bøkene har imidlertid blitt utgitt på forlag som spesielt gir seg ut for å formidle et kristent budskap omkring døden. Når jeg har valgt å inkludere disse bøkene, er det fordi kristendommen som kulturarv spiller en spesiell rolle innenfor det norske samfunnet og i læreplanen for grunnskolen. Dette gjenspeiles ikke minst gjennom de tradisjonelle ritualer og handlinger som utføres i det norske samfunnet i forbindelse med død. I 1.3 har jeg også gjort rede for hvorfor jeg mener at kristne bildebøker som handler om døden kan være viktige for barn. Noen steder i oppgaven benevner jeg bøkene som ”allmenne” og som ”kristne”. Dette er for å skille bøkene i to ulike kategorier. Benevnelsen ”kristne” bøker gjelder i denne sammenhengen, de bøkene som blir utgitt på kristne forlag og som spesielt gir seg ut for å presentere en kristen lære om døden. Benevnelsene har noen svakheter, fordi bøkene samlet har mange like kjennetegn. For eksempel så er bøkene som er utgitt på de kristne forlagene også i aktiv bruk i skolen og henvender seg til et bredt publikum innenfor den kristne kulturarven, mens flere av bøkene som ikke er utgitt på eksplisitt kristne forlag også bruker mange kristne begrep som ”Gud” og ”himmel”, og presenterer den kristne kirkes ritualer i forbindelse med døden i pakt med kulturarven. Men i disse bøkene går ikke forfatterne dypere inn i en lære om døden slik som i bøkene fra de kristne forlagene. I denne delen av oppgaven blir de kristne bøkene behandlet på lik linje med resten, mens tre av dem vil bli gjenstand for en grundigere analyse i det neste kapitlet.

Felles for alle bøkene er at de har en hovedfigur som på ulikt vis konfronteres med døden.²⁵ I de fleste bøkene er hovedfiguren et barn, men hovedfiguren kan også være et personifisert dyr. I møte med døden oppstår spørsmål som dreier seg om hva som fysisk skjer med kroppen når man dør, og hvor den døde går hen. En stor del av hovedfigurene konfronteres med disse spørsmålene, fordi de er i ulike sorgprosesser. Det kan se ut som at alle bøkene fra forfatterens side er ment å bli brukt blant barn i forbindelse med sorgarbeid eller i en undervisningssituasjon om døden.

Bøkene representerer både fantastisk og realistisk barnelitteratur. Det ser jeg som vesentlig for at utvalget av bøker skal være bredt og mangfoldig. Begrepene ”fantastisk” og ”realistisk” som kategoriske benevnelser for bildebøker, har jeg hentet fra Ingeborg Mjør: *Barnelitteratur -sjangrar og teksttypar* (2007: s. 131). Ingeborg Mjør har skrevet doktoravhandlingen *Høgtlesar, barn, bildebok: vegar til meining og tekst* (2009). Jeg har valgt å nytte disse begrepene, til tross for at de i mange tilfeller kan virke snevre og absolutte (Mjør, 2007: s. 131). Det er fordi kategoriene som begrepene benevner er nyttige for min tendensanalyse. Jeg vil forklare begrepene nærmere i 4.2.

Når jeg henviser til bøkene, har jeg valgt å ikke benevne de ulike forfattere eller illustratører, men kun boktitlene. De aller fleste bildebøkene har ikke sidetall. Jeg bruker begrepet ”oppslagsside” som er en vanlig benevnelse innenfor bildeboklitteraturen (Mjør: 2007, s. 115).

Fargebruken spiller ofte en viktig rolle i bildene, særlig i formidlingen av det religiøse. Jeg vil derfor gi en kort oversikt over hvordan de vanligste fargene tradisjonelt blir brukt og tolket innenfor en vestlig tradisjon slik noen spesialister på dette feltet forklarer.

4.1.1 Fargesymbolikk

Professor i kunsthistorie, Gunnar Danbolt, forklarer om farger i *Blikk for bilder* (1999), at man vanskelig kan snakke om fargebruk som noe enhetlig og sant i enhver sammenheng. Fargebruk er historisk og kulturelt betinget, hevder han, og vil derfor veksle mellom perioder og miljøer (Danbolt, 1999, s. 44). Variasjon i fargebruk i ulike perioder i historien kommer også til uttrykk innenfor kirkekunsten. Allerede i GT-lig tid hadde fargene en viktig symbolsk

²⁵ Jeg har gjennomgående i oppgaven valgt å bruke begrepet ”hovedfigur” om den figuren som spiller hovedrollen i boka. Det har jeg valgt, fordi figuren like gjerne kan være et dyr som en person.

funksjon i forbindelse med det hellige. Det forklarer J. Ursin i boken *Kristne symboler* (1975), og viser til 2. Mos.26,31f, hvor Moses får beskjed om hvilke farger som skal brukes til forhenget i tempelet. Her blir rødfargen nevnt. I følge Ursin har rødfargen hatt en spesielt sentral funksjon som symbolsk farge opp gjennom historien (1975, s. 217). Den har i sin tid fungert som den eneste liturgiske fargen og symboliserer innenfor kirkekunsten, treenigheten, Guds kjærlighet, Kristi blod og åndens ild. Ursin forklarer videre at det hvite har tradisjoner tilbake til NT-lig tid og symboliserer rettferdigheten, det rene og hellige (1975, s.213).²⁶ Både rødfargen og det hvite hører til kirkens liturgiske farger sammen med fiolett og grønt. Guldfargen derimot har hatt en varierende bruk i ulike tider i historien. Fra å være blant annet det ondes, og hatets farge, blir den i en rekke land innenfor kirkene brukt, gjerne sammen med gull, som symbol på lys og glede (Ursin, 1975, s.214). Dr.theol. Ragnar Skottene forklarer i boken *Kristne symboler* (2002) om den gule fargen, at den gjerne relateres til påske, til liv, lys og glede. Dessuten, liksom gull, symboliserer gjerne gult det evige lyset (Skottene: 2002, s.133).

4.2. Tendensanalyse

I denne analysen vil jeg særlig legge vekt på å undersøke fire ulike hovedkategorier av tendenser innenfor bildebøkene. Kategoriene vil også danne overskrifter for de ulike delavsnittene, og fremstår i følgende rekkefølge:

- Tendenser i bruken av hvem som er den døde.

Når jeg vil undersøke hvem forfatteren velger som den døde i bildebøkene, så er det på bakgrunn av Bowlbys teori om at graden av sorg i forbindelse med død er proporsjonal med relasjonen til den døde (2.2.2). Jeg vil derfor undersøke om det innenfor bildebøkene finnes et mangfold i hvem som er den døde med særlig tanke på at bøkene skal være til hjelp for barn til erkjennelse av døden på ulike nivå. Edvardson påpeker også nødvendigheten av å øve seg på døden gjennom erfaringer som ikke truer separasjonsangsten (2.2.2). Jeg vil undersøke om noen av bøkene kan tenkes å ha en slik funksjon.

- Tendenser i bruken av realistisk og fantastisk fortelling.

²⁶ Joh. Åp 6.2: ”Da så jeg en hvit hest, og han som satt på den hadde en bue. Det ble gitt ham en seierskrans, og med den drog han for å seire.”

Mjør forklarer at de to begrepene fantastisk og realistisk, som grupperinger for bildeboklitteraturen, er rettledende og at det innenfor begge finnes et stort mangfold (Mjør: 2007, s. 131). Hun forklarer også at det er vanlig å bruke begrepene i tilknytning til begrepet fortelling (s. 99). I denne oppgaven kommer jeg derfor til å benevne bøker som realistiske eller fantastiske fortellinger. Mjør sidestiller ikke realisme med sannhet. Både den realistiske og den fantastiske fortellingen er en fiksjon, fordi begge er oppdiktede (s. 100). Hun forklarer at ”sannheten” i verbaltekstene på den ene side gjerne formidles realistisk, men at den poetiske, psykologiske og emosjonelle sannheten også kan formidles gjennom fiksjon og fantasi. Det samme gjelder for bildene. Mens fotografiet gjerne har en dokumentarisk funksjon, kan også tegneren eller maleren tilstrebe en realistisk standard, men gjennom overdriving, forenkling, stilisering og abstraksjon kan en også markere andre former for fiksjonalitet. Mjør nevner blant annet lek, poesi, karikatur og humor (2007, s. 131). Å nytte fantastiske element, forklarer hun, er først og fremst en måte å skape distanse på. I barnelitteraturen blir disse elementene gjerne brukt der en skildrer problem eller konflikter hvor det kan tenkes at en er redd for å komme barnet for nært, eller der problemene er for kompliserte til å behandles i et realistisk formspråk, forklarer hun (2007, s. 112). Når jeg har valgt å bruke realistisk og fantastisk som kategorier innenfor bildebøkene, er det fordi jeg vil gjøre en videre undersøkelse hvordan disse utnyttes for å skape avstand og nærhet i formidlingen.

- Tendenser i forklaringene omkring det fysiske og konkrete som skjer med den døde.

Jeg vil særlig legge vekt på om døden blir omtalt direkte, eller om det bygges opp under barnets fornektelsesstrategier og forklarer døden for eksempel som søvn. Det vil jeg gjøre på bakgrunn av Yaloms vektlegging av nødvendigheten av å erkjenne døden, for å hindre angstskapende fornektelsesstrategier (2.2.1).

- Tendenser i formidlingen omkring en annen eksistens etter døden.

Videre vil jeg undersøke tendenser i bildebøkene om formidling om en annen eksistens etter døden og hva som eventuelt formidles omkring temaet. I det 5. kapittelet vil jeg gjøre en grundigere undersøkelse av hvordan de tre utvalgte kristne bøkene formidler dette temaet. I kapittel 4 blir temaet behandlet kun med fokus på tendenser og alle bøkene blir behandlet på lik linje. Jeg vil undersøke om tendensene i bildebøkene som eventuelt har kommet fram omkring en eksistens etter døden, tillegges å ha en betydning i forhold til mestring av sorgen. Videre vil jeg undersøke om denne type formidling først og fremst fungerer som en

fornektelse, eller om det også kan tillegges å ha en nødvendig og beskyttende funksjon (2.2.1). Dette temaet krever en videre drøfting i kapittel 6.

4.2.1. Tendenser i bruken av hvem som er den døde

Alle bøkene handler om at hovedfiguren opplever et tap ved at en person eller et dyr dør, bortsett fra *Embla* og *And, Døden og tulipanen* hvor hovedfigurene selv er den døende. Bøkene representerer et vidt spekter i hvem som er den døde (se fig.1). I åtte av bøkene er den døde et dyr og i fem er det en besteforelder eller en oldeforelder som dør. Tre av bøkene handler om at det er en forelder, henholdsvis en pappa, og i fire av bøkene er den døde et barn.

Bøker	dyr	olde-forelder	beste-forelder	forelder	venn, søsken	hovedfigur
<i>Alle døde små dyr</i>	x					
<i>And, Døden og tulipanen</i>	x					x
<i>Barnet og treet</i>		x				
<i>Bestefar og Maria</i>			x			
<i>Bestemor og paradiset</i>			x			
<i>Embla</i>						x
<i>Englefjell</i>	x					
<i>Englepels</i>	x					
<i>Farfars Lajka</i>	x					
<i>Farvel, herr Muffin</i>	x					
<i>Farvel, Rune</i>					x	
<i>Godnatt da, mormor</i>			x			
<i>Gule roser til pappa</i>				x		
<i>Pappaen min bor i himmelen</i>				x		
<i>Papirfly</i>					x	
<i>Pelle og de to hanskene. Ei bok om døden</i>					x	
<i>Reisa til Leit</i>				x		
<i>Roy</i>	x					
<i>Skal det være sånn??!</i>	x					
<i>Historien om Elvis</i>						
<i>Sverre i begravelse</i>		x				

Fig.1 Oversikt over hvem som er den døde i 20 bildebøker

I flestparten av bøkene er den døde å et stykke uti de fleste barns relasjonsskjede. Det kommer først og fremst til uttrykk ved at majoriteten av bøkene handler om at det er et dyr, en

besteforelder eller oldeforelder som dør. Til tross for at mange barn innenfor den aktuelle aldersgruppen ofte kan være svært knyttet til et kjæledyr, forutsetter jeg at dyrene likevel ikke står nærmest i relasjonsskjeden. Det gjør jeg på bakgrunn av teoriene innenfor utviklingspsykologien, om barnets evne til reversibel tenkning som gjør dem i stand til å klassifisere (2.3.1). Det vil si at barnet klarer å skille mellom dyr og mennesker. Men også på bakgrunn av Bowlbys tilknytningsteori (2.2.2) at tap av dyr ikke har en truende innvirkning på barnets separasjonsangst, fordi barnet er ikke avhengig av dyret for å klare seg. Å miste besteforeldre eller også oldeforeldre kan føre til stor sorg for mange barn. I fornektelsesstrategi nr. III hevder Yalom at barnet har en naturlig forestilling om at døden hører til alderdommen (2.2.1). At døden er knyttet til alderdommen som en fornektelse, understreker at opplevelsen av død i form av alderdom ikke føles spesielt truende på angsten og på tapet av sitt eget selv.

Flere av bøkene handler også om at barn eller en forelder dør. I ei av bøkene, *Embla*, er hovedfiguren både et barn og selv døende, mens i tre av bøkene opplever hovedfiguren at et barn dør, enten som en nær venn eller søsken. I følge Yalom er det først og fremst frykten for tapet av selvet som er årsaken til dødsangsten og fornektelsene av døden (2.2.1). Det er nærliggende å tro at barn identifiserer seg med andre barn. Dermed berører disse bøkene angsten for tapet av sitt eget selv. Bowlby holder fram separasjonsangsten som den viktigste årsaken til dødsangst, og at angsten først og fremst gjelder for tapet av de nærmest relaterende, som vanligvis er foreldrene (2.2.2). Som nevnt så handler tre av bøkene om tapet av en pappa. Med bakgrunn i Yalom og Bowlbys teorier kan jeg dermed slå fast at i sju av mine utvalgte bøker er den døde eller døende innenfor barns nærmeste relasjonsskjede. Ingen av bøkene i dette utvalget handler om tapet av en mamma og ingen handler om tap av begge foreldrene. Dette ser jeg som et interessant funn. I tilknytningsteorien er Bowlby spesielt opptatt av tapet av mamma, men da nevner han spesielt småbarns- eller babystadiet (2.2.2). For barn mellom 6 – 10 er det nærliggende å tro at tilknytningen til far kan være like sterk som tilknytningen til mor, men at dette er avhengig av muligheten som barnet har hatt til tilknytning. Jeg kan heller ikke huske å ha sett det formidlet i bildebøker utenfor utvalget mitt, at mamma dør. Slik jeg ser det kan dette være uttrykk for et syn om en rangordning i barns tilknytning til foreldre.

Ingen av bøkene handler heller om at begge foreldrene dør. At begge foreldre dør, hender fra tid til annen for enkelte barn, og må, på bakgrunn av tilknytningsteorien og Yaloms

fornektelsesteori, representere den største trussel, både som objekttap og som trussel for egen overlevelse. En formidling av dette ville derfor sannsynligvis vært svært angstskapende.

Jeg har vist at i flesteparten av bøkene innenfor dette utvalget formidles døden ved at den døde eller døende er et stykke uti relasjonsskjeden. Slik sett skulle bøkene egne seg godt til å øve seg på døden slik Edvarson påpeker (2.2.2). Men i en god del av bøkene er også den døde representert ved at en som står nært i relasjonen til barn dør.

4.2.2 Tendenser i bruken av fantastisk og realistisk fortelling

Bøkene hvor den døde er i den fjerne relasjonsskjeden er en mangfoldig gruppe, og er både realistiske og fantastiske fortellinger. Dette kommer til uttrykk både gjennom verbaltekst og bilde. I flere av bøkene, slik som i *Skal det være sånn!?*, *And, døden og tulipanen* og *Englepels* bruker forfatterne dyr og fantasifigurer som utforsker hva som skjer når man dør. Fantasifigurene har mulighet til å sprengre grenser som ellers gjerne finnes innenfor den realistiske fortellingen, som for eksempel å kunne reise sammen med en engel til himmelen og finne ut at den døde har det helt utmerket. Sammen med de andre døde koser de seg med stjernesuppe og luftpudding. En blanding av lek, humor og realisme finnes også i *Alle døde små dyr* og *Bestemor og Paradiset*, hvor både språk og bilder er lekende og fantasifullt i formidlingen om hva som skjer med den døde. I den førstnevnte boka får leseren være med tre barn som leker begravelsesbyrå. På en svært direkte og samtidig humoristisk måte får leseren være delaktig i alle de ulike ledd i et dødsforløp, slik som stell av lik, syning og begravelse. I flere av bøkene innenfor denne gruppen er verbalteksten tilnærmet realistisk, mens bildene veksler mellom det realistiske og fantastiske i uttrykksformen. Dette gjelder spesielt når formidlingen dreier seg om hva som skjer med den døde ”på den andre siden”. Som eksempel på dette er *Roy*, hvor hovedfiguren har mistet hunden sin. I sorgprosessen har han behov for å vite hva som skjer med den døde. Dette utforskes gjennom barnets undring, ved en nøytralt fortellende verbaltekst, mens illustratøren har valgt mer grensesprengende fantasibilder av den døde, så vel nede i jorda, i himmelen som i helvete. Den samme tendensen, om enn i en annen grad, finnes i *Sverre i begravelse*, hvor oldemor er den døde. Denne boka hører til innenfor den kristne kategorien. Teksten i denne boka er gjennomgående realistisk, mens illustrasjonene enkelte steder går over i det fantastiske. Dette skjer særlig hvor det formidles noe om det guddommelige eller hva som skjer etter døden.

I bøkene hvor den døde er i den nære relasjonsskjeden er verbaltekstene gjennomgående realistiske. Derimot finnes det antydninger av fantastiske element i bildene innenfor flere av bøkene. Dette gjelder igjen i formidlingen om hvor den døde er eller går hen, eller som i *Reisa til Leit*, hvor det er de emosjonelle vanskelighetene i forbindelse med døden som formidles. Bruken av de fantastiske elementene i bildene i denne boka, samsvarer med Mjørs forklaring om at formidlingsformen gjerne nyttes for å skape distanse der det blir for komplisert å komme barnet for nært (4.2). Gjennom bildene konkretiseres abstrakte tema som det er vanskelig å uttrykke konkret gjennom verbalspråket. Konkretiseringen blir en form for symbolbruk som er i samsvar med barnets konkrete væremåte (Mjør, 2007: s. 112). En slik bruk av bilder støtter Tamminen i synet på at forestillingsevnen blant barn innenfor målgruppen, ikke er proporsjonal med den verbale begrepsutviklingen (2.3.3). Tamminen nevner spesielt den religiøse forestillingsevnen. Det er likevel grunn til å tro at bildene også kan erstatte verbale begrep og uttrykk i tilknytning til sterke emosjoner som sorg.

Det kan altså se ut som at det er en sammenheng mellom avstand i relasjonsskjeden og en variert bruk av ulike fiksjonsmarkører og at disse tas i bruk for å sprengre noen ellers naturlige grenser i formidlingen om døden. Den fantastiske fortellingen brukes spesielt i formidlingen av kontroversielle sider ved døden som for eksempel syning og begravelse og særlig i temaet om "livet etter døden". Det ser dermed ut til å være en sammenheng mellom fjern relasjonsskjede og en mer utforskende holdning til ulike sider ved døden enn når den døde er i den nære relasjonsskjeden. Jeg tenkte at fantastisk fortelling, i større grad hadde blitt utnyttet når den døde er i den nære relasjonsskjeden, for å "ufarliggjøre" det "farlige" som gjelder tapet av en nært relaterende. I stedet ser det ut som at døden, når den omfatter den nære relasjonsskjeden, formidles åpent og direkte med en realistisk fortelling.

4.2.3 Tendenser i forklaringer omkring det fysiske og konkrete

Forklaringer om hva som fysisk og konkret skjer med den døde ser ut til å spille en sentral rolle i bildebøkene. Til dette utnyttes bildeboka som bokmedium ved at tekst og bilde gjerne får en ulik funksjon. I bøkene forklares døden både i tilknytning til naturens kretsløp, som søvn og ved visning eller syning av den døde. I fem av bøkene fokuseres det ikke på hva som konkret skjer med den døde, men hvor den døde befinner seg. Denne siste kategorien vil jeg undersøke i det neste delavsnittet. I flere av bøkene forklares døden innenfor flere av de nevnte kategoriene.

Naturens kretsløp

I fire av bøkene forklares døden i tilknytning til naturens kretsløp. Det gjelder *Farfars Lajka*, *Engleffell*, *Bestefar og Maria*, og *Barnet og treet*. Innenfor denne gruppen bøker er forklaringene gjerne relatert til blomstene og treets livsløp, til frøet som legges i jorden om våren, som spirer og gror og som mister bladene om høsten. Bladene som visner og blir til jord peker hen på hva som skjer med den døde kroppen. Relasjonen til naturens kretsløp ser likevel ut til å ha noe ulik hensikt i de forskjellige bøkene. Mens de allmenne bøkene formidler dødens forgjengelighet som en gjenforening med naturen, så har de kristne bøkene, hvor denne relasjonen brukes, et litt annet perspektiv i formidlingen. Et eksempel på den førstnevnte kategorien finnes i *Farfars Lajka*. I boka framheves, både gjennom tekst og bilde, enheten i naturens kretsløp, mellom trær, dyr og mennesker. Selv om den som dør er en hund, henspiller døden også til farfar. Allerede på den aller første oppslagssiden vises gulbrune bjerkeblader. Bjerkebladene, hunden Lajka og farfar, men også hovedfiguren, Mathias, som er en liten gutt, er gjennomgående illustrert i den samme fargen. Etter at leseren har fått innblikk i hvorfor bjerkebladene faller om høsten, blir Lajka syk og dør. I teksten forklares det definitive ved døden.

- Kommer Lajka til å huske oss?

spør jeg.

- Nei, sier farfar, man husker

Ingenting når man er død.

- Kroppen blir lagt i en grav, sier jeg.

Farfar nikker.

- Kroppen blir til jord, sier han.

Alt blir etter hvert til jord

Enheten med naturen blir forsterket i den siste setningen på den siste oppslagssiden: ”Graven er under en bjerk, og det har falt gule blader på den”. I *Engleffell* finnes en tilsvarende forklaring om at den døde blir ett med naturen.

I de kristne bøkene, *Bestefar og Maria* og *Barnet og treet*, knyttes også forklaringene om hva som fysisk skjer med den døde til naturens kretsløp. Forklaringene i disse bøkene er likevel ikke ensartede. I *Bestefar og Maria* er det bestefar som dør. Tidligere i boka har bestefar forklart Maria hva som skjer med den døde:

”Det er med døden som med årstidene. Om høsten faller bladene av trærne. De ser helt døde ut, men i løpet av vinteren dannes det nye knopper. Om våren åpner knoppene seg, og snart står treet med nye blad, jeg tror det er slik når vi dør også. I himmelen får vi et helt nytt liv”

I denne boka gjøres det klart at døden er ulik for dyr og mennesker. Felles for begge er at kroppene blir til jord, liksom bladene som faller av trærne. Men med bestefar, i motsetning til dyrene, så skilles sjelen fra kroppen. Mens kroppen visner og blir til jord så formidles det at ”sjelen er hjemme hos Gud”.

I *Barnet og treet* formidles den menneskelige død på lik linje med resten av naturen. Boka er skrevet i legendeform og treet har fortellerstemmen når dødens forgjengelighet skal forklares. Treet forklarer at døden er nødvendig for alt som vokser og gror i naturen, at den skaper nye vekstmuligheter for nye trær og blomster. I denne boka blir det formidlet at hele naturen, både mennesker, planter og dyr ”hviler i Guds hånd” både i livet og i døden.

Dette er den eneste boka hvor temaet kremasjon tas opp. I verbalteksten utnyttet forklaringen om døden og tilknytningen til naturens kretsløp til å formidle om kremasjon.

*”- Da blir han til aske. Trær blir også til aske når de brennes,
Til aske. Det er sort og grått støv. Det går fort, ikke langsomt,
men de blir til støv, sier treet. Flere blader faller fra grenene.
- Bladene mine er ikke tårer, de faller til jorden hver høst,
Faller og blir til støv. Din morfar har brent mange av dem,
Da er de blitt til aske. Han har spredt asken utover jorden.
Til våren vil det vokse og gro der igjen. Ikke de samme bladene,
Men de nye vekstene vil spire og gro. Du vokser og gror, barn.*

(Oppslagsside 12)

Bildene taler også sitt eget språk i formidlingen av dette temaet. Et lite barn, hovedfiguren i fortellingen, står rundt hullet i jorda hvor asken til bestefaren blir satt ned, sammen med fem sortkledde, alvorlige mennesker. Nedi hullet skimter man to øyne som kikker opp på dem som står rundt.

Når den døde skal kremes følger pårørende den døde i bisettelsen, fram til den blir ført inn i bilen og kjørt til krematoriet. Selve kremasjonsprosessen foregår i lukkede rom. Man får ikke

mulighet, slik som i begravelse, å følge den døde helt til den blir lagt i jorden. Kremasjon er dermed en mer fremmedgjørende prosess enn begravelse. Når temaet nesten er utelatt i bildebøkene, så kan det på den ene side være uttrykk for at det er vanskelig å formidle til barn om en prosess som man ikke konkret kan observere. Men det kan også være uttrykk for voksne sin angst om temaet, at de ikke er helt fortrolige med prosessen og dermed vil beskytte barnet mot en formidling om dette. I så fall bygger dette opp under Yaloms påstand om at voksne sin angst for døden har betydning for hvordan den formidles for barn (2.2.1).

Sove

Forklaringer om døden som en søvn er ikke spesielt framtrødende i bøkene, men forekommer i to av bøkene, i *Farvel, herr Muffin* og i *Farvel, Rune*. At ikke dette er mer framtrødende i formidlingen, står i kontrast til Wiggens forskning omkring bruken av ordet ”sove” i dødsannonser, som en eufemistisk omskriving av døden (2.2.1). Min tolkning av at forfatterne er forsiktige med å bruke denne omskrivingen i formidlingen til barn, er at barns konkrete tenkning lett kan føre til forveksling av begrepene. ”Søvn” blir ikke bare en eufemisme for ”død”, men identisk med ”død”. Slik kan begrepet skape frykt for søvnen. Barn erfarer søvnen som midlertidig, at man våkner igjen. Å benevne døden som søvn kan derfor også skape angstfulle forestillinger om at den døde, som blir begravd i jorden, skal våkne til liv igjen. Denne forestillingen nevnes også som en av fornektelsesstrategiene (nr I, 2.2.1).

I *Farvel, herr Muffin* blir ordet ”sove” brukt om døden som en motsetning til å ha det vondt. ”Vi får bare sove og slipper å ha det vondt. Det går fort og siden får vi hvile”.

I *Farvel, Rune* opptrer ordet ”sove” som en sterk kontrast til den ellers svært direkte og utilsørte forklaringen om døden. I denne boka er hovedfiguren, Sara, ute og leker på isen sammen med vennen Rune mens han faller gjennom isen og drukner. Både tekst og bildene i boka er svært nærgående og direkte om det som har skjedd. I teksten forklares det for Sara:

Nå er han død.

Han kan ikke snakke mer. Ikke se eller høre.

Han kan ikke gå, eller springe eller leike mer.

Ikke smile til Sara. Ikke klemme henne flere ganger.

Sara skal aldri få se Rune mer.

Fordi han er død.

Sara får også forklaringen på hva som menes med ei gravferd: ”Ei kort reise til grava på kirkegården der Rune skal graves ned i jorda”. Bildene på dette oppslaget er malt i utflytende akvarell, liksom i resten av boka. Vi ser Rune i sort – hvitt på venstre side på oppslagssiden. På den høyre sitter Sara alene i en sofa. Her er bildene i farger. Det intense uttrykket i øynene til begge barna gir et svært alvorlig preg. Leseren får videre være med Sara i begravelsen og når hun steller grava. Det blir nærmest som et brudd på det direkte språket i resten av boka, når faren svarer på spørsmålet til Sara, om Rune kan våkne og stå opp igjen fra kista. Sara er redd for at Rune ikke vil klare å åpne lokket. Da forsøker faren å berolige Sara og svarer at ”Han bare sover og sover. For alltid”.

Syning

Syning av den døde blir gitt god plass i flesteparten av bildebøkene, også i de bøkene hvor teksten er realistisk og forklarende omkring døden. Det er kun i tre bøker at dette ikke nyttes. Det er i bøker hvor det legges spesielt legger vekt på å beskrive et sorgforløp, og hvor døden ikke inntreffer i selve handlingen. Dette gjelder *Pappaen min er i himmelen*, *Papirfly* og *Reisa til Leit*. I de andre bøkene opptrer syningen på ulikt vis, fra å vise mindre bilder av den døde og til å vie den døde en hel oppslagsside. Syningen finnes hvor den døde både er dyr, besteforelder, forelder og barn. Den døde er som regel illustrert liggende i ei seng, eller ei eske hvis det er et dyr, gjerne sammen med noen blomster og med øynene igjen som om den sov. Ansiktet til den døde har ofte fått et skjær av hvitt som indikerer livløshet. Som eksempel kan jeg igjen nevne *Farvel, herr Muffin*. Boka handler om et marsvin, som er historiefortellerens kjæledyr. Leseren får bli kjent med herr Muffin som om han var en gammel mann og levde et familieliv med kone og barn. Flere oppslagssider er viet marsvinet, først når han dør og ligger med armene hengende ned fra senga, med et hvitt lys over ansiktet og buken. Det hvite lyset er framtrødende på de neste tre bildene også, hvor han først ligger på et bord, som på utstilling, med snuten og labbene i været, videre hvor han ligger overbreidd og omkranset av løvetann, og til slutt i ”kista” før han legges i jorda. Selv om verbalteksten i denne boka også beskriver den døde og bruker ord som stiv og kald, så taler bildene sitt eget språk om det inntrufne til leserne.

I flere av bøkene er det bildene som har hovedfortellingen når selve døden inntreffer. I disse bøkene blir det gitt god plass til store og nærgående bilder av den døde. Ordet død nevnes ikke alltid like direkte i verbalteksten. I stedet formidles det at den døde enten skal, eller har

lagt ut på reise, er i paradiset eller i himmelen. *Embla, Bestemor og Paradiset, Skal det være sann??* og *Farvel da, mormor* er eksempler på dette. I den sistnevnte boka er det bildene som har fortellingen i det alvorlige og smertefulle som hovedfiguren opplever i forbindelse med at mormor dør. De viser intense nærbilder av det sørgende barnet hvor hun stirrer direkte på leseren med store og uutgrunnelige øyne, mens det gjennom verbalteksten først og fremst blir forklart at den døde mormor har det godt, fordi Gud har tatt seg av henne.

I formidlingen om det fysiske og konkrete som skjer i døden har jeg funnet at bildene har en sentral funksjon. Det er grunn til å tro at barn mellom 6 og 10 ikke har så mange erfaringer med døden, eller har sett døde mennesker. Ut fra utviklingspsykologien så danner barn begrep ut fra erfaringer (2.3.1). Med manglende erfaringer er det derfor sannsynlig at en ensidig verbal formidling om døden ikke ville truffet målgruppa på samme måte som når døden også formidles gjennom bilder. Bildene av den døde i bøkene gir barna mulighet, på en skånsom måte, å øve seg på å bli kjent med døden. Det bør ha en positiv funksjon på prosessen å kunne erkjenne den.

Forklaringene om det fysiske ved døden står ikke i motsetning til forklaringer og undringer omkring spørsmålet om hvor den døde går hen. Tendenser i formidlingen om dette temaet vil jeg undersøke i det neste delavsnittet.

4.2.4 Tendenser i formidlingen omkring en annen eksistens

I alle bøkene finnes i det minste en liten undring eller antydning om at den døde har gått over i en annen eksistens, bortsett fra i *Farvel, herr Muffins*. Bøkene deler seg i ulike kategorier i formidlingen om dette perspektivet. Noen av bøkene tilhører flere kategorier, og blir derfor nevnt under flere av disse.

1. De som er svært varsomme og er antydende mer enn forklarende, og overlater til leseren å gruble videre på spørsmålet. Dette gjelder for fem bøker.
2. Der temaet er aktuelt mens en er i selve sorgprosessen. Når den sørgende har erkjent tapet, har det mistet sin aktualitet. Dette gjelder for tre bøker.
3. De som er mer lekende, fabulerende og utforskende til spørsmålet. Dette gjelder for seks bøker

4. Formidling om en annen eksistens gjennom grundige forklaringer og utdypninger om emnet. Denne kategorien gjelder først og fremst for de spesifikt kristne bøkene. I kapittel 5 vil jeg gjøre en mer omfattende analyse av tre av disse bøkene med tanke på dette emnet. I denne sammenhengen vil jeg derfor bare kort oppsummere tendensene innenfor de 20 bøkene.

En annen eksistens som antydende

I tre av bøkene, i *Farfars Lajka* og *Farvel, Rune*, og *Engleffjell* gir verbalteksten få eller ingen antydninger om religiøse overtoner, eller at den døde går over i noen annen form for eksistens etter døden. Derimot åpner formidlinger gjennom bildene for en religiøs dimensjon idet døden inntreffer. Bildene i disse tilfellene er antydende og nonfigurative, hvor fargene spiller en sentral rolle. Det er med henvisning til den kristne tradisjonens symbolske bruk av farger at jeg tolker enkelte bilder i bøkene som å ha et religiøst tilsnitt. I *Farfars Lajka* brukes dette.

Verbalteksten i denne boka formidler først og fremst at den døde blir ett med naturen. Men på oppslagssiden, når det i teksten blir forklart at Lajka er døende, viser bildet en liten hund, alene i et stort mørke. Ovenfra fra høyre skinner et rødt lys ned på den døende hunden og lyser opp hundens hode samt en lysstripe som peker ut i noe uendelig som leseren ikke får videre del i. I 4.1.1 har jeg vist at rødfargen har hatt en spesielt sentral funksjon som symbolsk farge for det guddommelige. Den samme teknikken med rødfargen blir brukt i *Farvel Rune* i det Rune har druknet i elva. På denne oppslagssiden vises sorte steiner i ei hvit og kald elv, omgitt av sort landskap. Over en av de sorte steinene i elva ligger noe som kan likne et rødt teppe. Det indikerer tydelig den døde. På den ellers så kalde og lyseblå himmelen er ei rød sky. Det gis mulighet til å kunne tolke at det er en forbindelse mellom skyen og den døde. I *Engleffjell* finnes en liknende teknikk hvor det hvite blir brukt som symbol på det guddommelige. Når katten begravnes kikker den sørgende opp mot fjellet som kalles Engleffjell. Det er omgitt av det hvite og indikerer at katten, ved å bli lagt i jorda, har fått del i en annen virkelighet.

En annen symbolsk forklaring om hvor den døde går hen, som blir formidlet både gjennom bilder og verbaltekst, er seilasen på det åpne havet eller på den uendelige elva. I *Embla* og *And, Døden og tulipanen* blir dette bildet brukt. Ragnar Skottene forklarer at skipet, som symbol, har røtter helt tilbake til oldkirken. Det stammer fra fortellingen om Noah og arken i

1. Mos 6,9.ff. Symbolet, forklarer han, er et bilde på kristnes trygghet gjennom en farefull verden og deres forventning om å nå fram til ”havnen”, Guds fullendte rike (Skottene: 2002, s. 77).

En annen eksistens i tilknytning til sorgprosess

I en gruppe bøker formidles undringen over hvor den døde måtte befinne seg først og fremst som et ledd i en tidlig sorgprosess. Dette gjelder spesielt i *Roy*, *Reisa til Leit*, og *Pappaen min er i himmelen*. Når hovedfigurene endelig har erkjent tapet har de nådd en mental tilhørighet med den døde, og spørsmålet om hvor den døde er har ikke lenger noen funksjon. Som eksempel vil jeg nevne *Roy* hvor hovedfiguren, den sørgende, er på leting etter hvor hunden måtte være etter døden. Etter å ha utforsket flerfoldige muligheter, som i tunneler under jorda, i hundeparadis, i himmelen, blitt spøkelse, brenner i helvete eller blitt gjenfødt, kommer hovedfiguren til rette med at hunden aldri kommer tilbake, men er borte for alltid. Når den sørgende har erkjent døden, har den ikke lenger behov for å vite hvor den døde befinner seg. Som jeg har nevnt, så er teksten i denne boka tilnærmet realistisk (4.2.2), mens bildene veksler mellom fantastisk og realistisk. Det kan se ut som at fantasisjangeren, i utforskningen av hvor den døde går hen, gir forfatterne ”lov” til å bruke uttrykk som ”å brenne i helvete”.

I *Reisa til Leit* drar den sørgende ut på en liknende mental reise på leting etter faren. Han er på reise til byen Leit. ”Det er der dei bur alle dei vi saknar mest” får han høre. For å komme til Leit må han gå over stria elver, stupbratte fjell og åpne hav. Sorgen som barnet føler ved tapet av faren blir gjennom reisen konkretisert. Reisen formidles både gjennom tekst og bilde. Den får en symbolsk funksjon for alle de vonde følelsene. Det samme gjelder i *Pappaen min er i himmelen*. Gjennom sorgprosessen forsøker hovedfiguren mentalt å nå den døde i himmelen, som i følge verbalteksten, er så høyt oppe og så langt borte at verken ballonger eller drager når opp til den døde. Etter en ”vinter og vår”, når den største sorgen har stilnet, er pappaen sammen med hovedfiguren ”i hjertet”. I denne boka gis det ingen annen forklaring omkring døden enn at den døde er i himmelen. Himmelen blir målet for all smerte og savn hos den sørgende. Himmelen har også en sentral funksjon i den neste gruppen tendenser.

Målet for hovedfiguren både i *Reisa til Leit* og *Pappaen min er i himmelen* er å nå den døde. Det kan på den ene side ha likhetsrekke med beskrivelsen av sorgreaksjoner som Edvardson og Dyregrov gir for barn i aldergruppen 6 -10, både om sinne og identifisering med den døde

(2.2.3). Men ønsket om å nå den døde formidles i bøkene også som savn, uavhengig av de nevnte reaksjonene. I disse bøkene formidles sorgen som en fase som strekker seg inntil et visst tidsløp og så avsluttes, slik Sandvik forklarer at sorg tradisjonelt har blitt oppfattet, men som nyere sorgmodeller har gått bort fra (2.2.2). Det formidles ved at reisa tar slutt etter en viss tidsperiode og da har den sørgende ”funnet” den døde og alt ser ut til å fungere som normalt.

En annen eksistens som fabulerende og åpen

Forestillingen om at man i døden går over i et annet liv, uttrykkes på mange ulike måter i bildebøkene. Noen bøker har en åpen og filosoferende holdning til spørsmålet, med åpne svar hvor leseren selv gis mulighet til å komme med sine egne løsninger. Dette gjelder i *Alle døde små dyr*, *And*, *Døden og tulipanen*, *Bestemor og paradiset*, *Englepels*, *Papirfly*, *Godnatt da, mormor* og *Skal det være sånn??!* I disse bøkene er himmelen et sentralt ”utforskningsobjekt”. Som et fellestrekk i disse bøkene, blir himmelen skildret som et sted hvor alle kommer når de dør og hvor de døde møter hverandre igjen. At den døde er hos Gud i himmelen, blir formidlet både i realistiske og i fantastiske bøker. I noen bøker blir himmelen skildret som et drømmested. De fantastiske bøkene formidler mange humoristiske forestillinger om himmelen.

Som eksempel på en åpen holdning til spørsmålet, er formidlingen i *Papirfly*. Hovedfiguren, en liten gutt, har mistet kameraten sin. I barnehagen har det blitt slått fast at den døde er hos Gud i himmelen. Hovedfiguren er i en sorgprosess og på leting etter mentalt å nå den døde kameraten. Uten at teksten formidler tydelige svar, forteller bildet på den siste oppslagssiden at hovedfiguren har fått noen svar omkring himmelen og den døde kameraten. Det viser gutten trygt sittende på et vennlig fang, mens han hører orgelmusikken og ser mot det sterke lyset i gulfarger og rødfarger som strekker seg utover og oppover den høyre siden på oppslagssiden. I *Godnatt da, mormor* er hovedfiguren på leting etter mormor, som hun har blitt forklart er i himmelen. På kveldene kikker hun opp på stjernene i håp om å få øye på henne.

Himmelen formidles også som det mest selvfølgelige sted man kommer når man dør, hvor alt er godt og alle får møte hverandre igjen. I *Alle døde små dyr* formidles dette humoristisk.

Leseren blir kjent med tre barn som leker begravelsesbyrå. Når de begraver piggsvinet holder de sørgetalen:

I himmelen kan du labbe rundt som før.
Og ikke pigge av slik at du dør.”

”Hvil nå stille, ta en liten blund
En dag ses vi, om en liten stund”.

I et par av bøkene fabuleres det om helvete som et sted å komme til, slik som i *Roy* og *And, Døden og tulipanen*.²⁷ Ordet ”helvete” regner jeg med er et kjent ord for de aller fleste barn uansett bakgrunn, ikke minst fordi det hyppig blir brukt som bannord. Som bannord er det også et tabu. I 3.4.6 har jeg vist at helvetesbegrepet er oppspedd med forestillinger så vel fra norrøn mytologi og *Dantes komedier* som gamle jødiske forestillinger av hva de vil si å være utenfor Gudsrelasjonen. Hos de fleste barn regner jeg derfor med at ordet representerer både skrekk og uhygge. I begge bøkene bruker forfatter og illustratør fantastiske element når helvete formidles som et alternativ å komme til etter døden. I 2.2.3 har jeg vist at Ivar Selmer-Olsen og Frode Søbstad skriver i sin artikkel at humor er en vanlig måte for barn å holde farlige tema på avstand. Humoren blir også nevnt av Yalom som en fornektelsesstrategi (2.2.1). Forfatterne av bildebøkene er riktignok voksne, men det kan se ut til at de tar i bruk formidlingsmåter som ligger nært opp til barns egen måte å kunne uttrykke seg på for å holde angsten for døden på en viss avstand. Både språk og bilde er på den ene side, makaber og direkte og sprenger alle tabugrenser. På den andre siden gjør fortellingsformen at emnet ufarliggjøres på lik linje med eventyrfortellinger. Den gir rom for å utforske det tabubelagte. I *And, Døden og tulipanen* gis det ingen svar verken om himmel eller helvete. I boka opptrer døden personifisert, med dødninghode og sid, rutet frakk. And, som forsøker å bli fortrolig med at døden er noe som også gjelder for den, samtaler med Døden om alle ubesvarte spørsmål om emnet, blant annet hvor man går hen:

”Noen ender sier at når man dør, blir man en engel, sitter på en sky og kan kikke på jorden.”

”Det er godt mulig,” sa døden. ”Dere har jo vinger allerede”.

”Andre ender sier at dypt nede under jorden finnes det et helvete, hvor man blir stekt over ild, hvis man ikke har vært en god and.”

”Det er utrolig hva dere ender sier – men hvem vet.”

”Du vet altså heller ikke!” rappet And.

Døden bare så på henne.

²⁷ *Roy*, oppslagsside 11 og *And, Døden og tulipanen* oppslagsside 9.

Den fabulerende og humoristiske måten å forholde seg til spørsmålet om hvor man går hen etter døden, står i en viss kontrast til den neste kategorien, hvor det blir lagt vekt på mer omfattende og undervisningspregede forklaringer om hva som skjer.

En annen eksistens som utdypende og forklarende

Disse fem bøkene skiller seg ut fra de andre 20 bøkene, fordi verbalteksten er mer spesifikt forklarende om en kristen tolkning av døden. I alle bøkene er hovedfiguren enten i samtale eller blir undervist av en annen om sider ved en kristen lære om døden. I *Barnet og treet* er hovedfiguren i samtale med et tre, som kjenner mange av ”hemmelighetene” som døden rommer. Sentralt i disse bøkene er at leseren får bli kjent med de ulike rituelle kirkelige handlingene som er i tilknytning til død. I *Sverre i begravelse* og *Pelle og de to hanskene* får leseren også del i prestens tale i begravelsen. Felles for alle disse bøkene er først og fremst en formidling om at døden rommer et håp. ”Det finnes håp i døden”, blir hovedfiguren forklart av bestefaren når oldemor dør. Hovedfiguren spør hva håp betyr, men bestefar svarer bare ved å stryke ham på hodet. Det kan se ut som at leseren selv må fylle begrepet med innhold. I følge både Tamminen og Hull er det sannsynlig at barnet kan ha en forestilling om begrepet uten å være i stand til å ta imot en verbal forklaring. Å sitte trygt på bestefar sitt fang og bli strøket over håret kan dermed være med på fylle begrepet med innhold (2.3.3) I *Barnet og treet* formidles også håpet ved at ”Gud passer på morfar”. Det håpefulle blir også formidlet i boka ved at treet forteller at det en gang skal bli en jord og at de døde skal bli levende igjen. Dette perspektivet formidles også i *Gule roser til pappa*.

Forklaringene om døden er ikke ensartede. I to av bøkene formidles det at den døde går direkte til himmelen. I den ene, *Bestefar og Maria*, blir det poengtert at det er sjelen som går til himmelen, mens kroppen blir liggende igjen i jorden. I denne boka blir det nevnt at det er de som tror som kommer til himmelen. I *Pelle og de to hanskene* blir det forklart at den døde har fått en helt ny kropp i himmelen. Himmelen, i disse bøkene, har preg av samme ønsketilværelse som i den foregående gruppen. I de tre andre bøkene brukes ikke begrepet ”himmel” noe nevneverdig. I *Sverre i begravelse* blir det først og fremst formidlet at den døde er hos Gud. Å være hos Gud, blir i denne boka formidlet som en tilstand som ikke bare er forbeholdt de døde, men også de levende. *Barnet og treet* og *Gule roser til pappa* har samme forfatter. I disse bøkene forklares det at den døde er i Guds hånd. Disse bøkene formidler en

tro på håpet om en ny himmel og jord, en nyskaping av hele naturen som også innbefatter de dødes oppstandelse.

Kommentarer til formidlingen om en annen eksistens

Jeg tror at hensikten med formidlingen om døden i bøkene er å hjelpe barn til å mestre tap og livsspørsmål om død. Som vi har sett så er det svært få av bildebøkene som formidler døden kun med vekt på det fysiske. En del inneholder i det minste antydninger om at den døde blir delaktig i en annen dimensjon, mens i andre bøker blir dette mer utførlig beskrevet. Jeg har vist at tanken om en annen eksistens etter døden kan ha noe ulik funksjon. Når den, om enn i ulik grad, opptrer i flesteparten av bøkene, lurer jeg på om det kan være uttrykk for at tanken har en trøstende og formildende funksjon, fordi en rent fysisk forklaring på døden vil være for brutal. Dette mener jeg kommer til uttrykk i *Farvel, Rune*. I boka formidles døden med stor vekt på det konkrete fysiske. Hensikten ser ut til å være at de konkrete sannhetene omkring døden hjelper barnet i sorgprosessen til å kunne erkjenne den. Tanken er i tråd med Yaloms som uttrykker at barnets viktigste utviklingsoppgave er å komme overens med dødsangsten ved å avdekke fornektelsesstrategiene (2.2.1). Men han mener også at ”gjenoppdagelsen” av døden ikke må bli for brå. I *Farvel, Rune* brytes den konkrete formidlingen på to områder; ved å benevne døden som søvn og gjennom formidlingen av den røde skyen som skaper antydninger som kan tolkes av leseren som at det er en forbindelse mellom den døde og den røde skyen på himmelen. Når dette bruddet oppstår i den ellers konkrete formidlingen, så kan dette på den ene siden tolkes som at døden representerer noe som ingen med sikkerhet kan si noe eksakt om utover det konkrete som man kan erfare. På den andre siden kan det tolkes som at den konkrete og fysiske forklaringen om døden alene, er for brutal for barnet.

Jeg har vist at noen forfattere formidler at spørsmålet om en annen eksistens først og fremst har aktualitet inntil den sørgende har kommet til rette med at den døde aldri mer kommer tilbake (*Roy, Reisa til Leit* og *Pappaen min er i himmelen*). Når den døde ”lever videre” i tanken eller i hjertet, formidles det at spørsmålet om en annen eksistens ikke lenger har noen aktualitet. I disse bøkene har også forfatterne lagt lite vekt på fysiske forklaringer omkring døden. For eksempel kan det se ut som at hovedfiguren *Roy* ”rømmer” inn i en undring om hvor den døde er, inntil han får en ordentlig forklaring om det endelige og ugjenkallelige ved døden. Det kan se ut som at det i disse bøkene forutsettes at barn, i en sorgprosess, bruker tanken om en annen eksistens som en fornektelsesstrategi, slik Yalom forklarer i strategi II

(2.2.1). I disse bøkene kan det se ut som at barnet ikke lenger har bruk for tanken om at den døde er i en annen eksistens når døden er erkjent og sorgen er bearbeidet.

De åpne og fabulerende forestillingene omkring en eventuell annen eksistens etter døden, ser på den ene siden ut til å underbygge fornektelsen av døden ved å legge vekt på at den døde lever videre i himmelen, og underslår det konkrete og fysiske som den sørgende erfarer i møte med døden. Som eksempel vil jeg nevne *Godnatt da, mormor*. I denne boka forklares døden ensidig, at det er Gud som har tatt seg av mormor og at mormor er i himmelen. De vonde følelsene hos den sørgende står i motsetning til at mormor tross alt har det godt i himmelen. Forklaringen om at bestemor er i himmelen har en klart trøstende funksjon, men kan også ha en fornektende funksjon bort fra det smertefulle.

Formidlingen om hvor den døde går hen kan se ut til å være uttrykk for at spørsmålet både er allment og naturlig, og som både voksne og barn stiller seg i møte med døden.

4.2.5 Oppsummering

Gjennom analysen har jeg funnet en stor variasjon i formidlingen om døden innenfor de 20 bøkene. Som fellestrekk har jeg funnet at alle bøkene handler om en hovedfigur som opplever et tap, bortsett fra i to av bøkene hvor hovedfiguren selv dør. Det varierer i bøkene, hvem som er den døde. Disse kan imidlertid deles i to hovedkategorier, avhengig av tilhørigheten i relasjonsskjeden til hovedfiguren. I 13 av bøkene er den døde i den fjerne og i sju av bøkene i nære relasjonsskjeden. Størsteparten av bøkene handler om at det er et dyr som dør. Jeg har funnet at ingen av bøkene formidler tap av mamma eller tap av begge foreldre. I bøkene utnyttes bruken av hvem som er den døde til å skape en balanse mellom nærhet og avstand i formidlingen. Når den døde er i den fjerne relasjonsskjeden truer dette, i følge Yaloms og Bowlbys teorier, barnets angst for døden i mindre grad enn om den døde var i den nære. I bøkene utnyttes dette til å belyse sider ved døden som ellers kunne vært angstskapende. Avstand og nærhet utnyttes også gjennom bruken av realistisk og fantastisk fortelling. Jeg har funnet at det er sammenheng mellom bruk av den fjerne relasjonsskjeden og fantastisk fortelling. I bøkene hvor fantastisk fortelling brukes nyttes dette til formidling av kontroversielle sider, som å utforske livet etter døden. Dette nyttes i bøker hvor verbalteksten er realistisk. Forklaringene om døden skjer på ulike måter, som ved å vise til naturens

kretsløp, som søvn, men først og fremst gjennom bildene ved syning av den døde. I forklaringene utnyttes ikonoteksten ved at verbaltekst og bilde veksler mellom å ha hovedfortellingen. I tillegg til å vise den døde, nyttes også bildene til å formidle sterke emosjonelle følelser hos den sørgende. Alle bøkene, bortsett fra ei, formidler døden som at den døde går over i en annen eksistens. Dette gjøres enten som en vag antydning gjennom symbolske uttrykk som farger, eller som at den døde har lagt ut på reise. Det formidles også som en nødvendig strategi i en sorgprosess, som åpent og utforskende eller utdypende og forklarende. Disse formidlingene står i nær tilknytning til hovedfigurens behov for mestring og trøst.

Kapittel 5 – Analyse av tre utvalgte bøker

I dette kapitlet vil jeg svare på problemstilling 2 og fortsette besvarelsen av problemstilling 3. Det vil jeg gjøre ved en grundigere analyse av tre av bøkene som ble brukt som materiale i tendensanalysen i det foregående kapitlet. De tre bøkene hører alle inn under kategorien kristne bøker.²⁸ Jeg vil undersøke hva bøkene, gjennom tekst og bilder, formidler som en kristen tolkning av døden. Det vil jeg gjøre på bakgrunn av teorier som jeg har presentert i kapittel 2 og luthersk teologi slik som jeg har presentert den i kapittel 3. Hensikten med analysen er å kunne bidra til en større bevissthet om det teologiske innholdet i kristne bildebøker om døden.

5.1 Presentasjon av bøkene og begrunnelse for utvalget

De tre bøkene som jeg har valgt til denne analysen er:

*Bestefar og Maria, Pelle og de to hanskene. Ei bok om døden og Gule roser til pappa.*²⁹

Jeg har valgt disse bøkene, fordi de både har noen fellestrekk og noen ulikheter som gjør dem sammenlignbare.³⁰ Som fellestrekk kan jeg nevne at bøkene hører inn under kategorien realistisk fortelling. Hovedfiguren i alle bøkene er et barn i førskolealder eller i tidlig skolealder som erfarer døden, og som gjennom sin undring og sorg over tapet, blir fortalt hva Bibelen lærer om hva som skjer med den døde.

Bøkene representerer hver sine forlag, henholdsvis Rex, Luther og IKO-forlaget, som alle fortrinnsvis gir ut kristne bøker. Rex forlag skiller seg fra de to andre, fordi det blir drevet i frikirkelig regi. Jeg har valgt bøker fra ulike forlag for at de forhåpentligvis kan representere

²⁸ Definisjonen av kristne bøker er gitt i 4.1.

²⁹

Bestefar og Maria er skrevet av Marlee og Benny Alex. Ansvarlige for fotografiene er Benny Alex og Otto Wikkelsbo. Boka ble først utgitt i 1981 og utgitt på Rex forlag i 1988.

Pelle og de to hanskene. Ei bok om døden, er skrevet av Kari Vinje. Illustrasjonene er av Vivian Zahl Olsen. Boka er utgitt i 1999 på Luther forlag. I analysen vil jeg benevne boka som *Pelle og de to hanskene*.

Gule roser til pappa er skrevet av Anne Kristin Aasmundtveit. Illustrasjonene er av Hilde Kramer. Boka er utgitt på IKO – Forlaget AS.

³⁰ Se også begrunnelser for utvalget i 4.1.

en viss form for bredde, både i hva som formidles og hvordan innholdet formidles i ikonoteksten. Men jeg kommer ikke til å vise til forlagene videre i analysen. Bøkene som jeg har valgt varierer også i utgivelsesår. De er utgitt innenfor en 30-årsperiode og representerer hver sine tiår. I dette prosjektet har jeg ikke fokus på de ulike tidsperioder spesielt. Materialet er også for snevert som grunnlag for å trekke noen kategoriske konklusjoner omkring eventuelle variasjoner som måtte finnes innenfor de ulike periodene.

Den døde i bøkene tilhører hver sin generasjon, et barn, en far og en bestefar. I mitt materiale er dermed ”den døde” representert både innenfor den nære relasjonskjeden og den fjernere (se 4.2.1.). Alle bøkene er som nevnt realistiske. Det kan være en svakhet i utvalget, fordi, som jeg har vist i 4.2.2, så er ofte de fantastiske bøkene mer utforskende og grensesprengende enn de realistiske. Jeg har likevel valgt alle bøkene mine innenfor denne kategorien, først og fremst fordi flesteparten av de bøkene som jeg har undersøkt, som formidler det læremessige på en grundig måte, bruker den realistiske formen i formidlingen.

Bøkene varierer i bildeuttrykk med ulike teknikker, som fotografi, tegninger og collage. Det gir meg mulighet til å undersøke hvordan disse blir brukt i ikonoteksten i formidlingen.

Analysen vil foregå ved at jeg analyserer hver bok enkeltvis. Hver bok danner derfor et hovedavsnitt. Helt til slutt vil jeg trekke noen korte sammenlikninger om hva bøkene formidler. Undersøkelsen vil bli gjort i kronologisk rekkefølge og jeg starter derfor med den eldste.

5.2 Bestefar og Maria

Boka handler om Maria som kommer på besøk til bestemor og bestefar på en bondegård. Sammen med besteforeldrene deltar hun i livet på gården. Noen måneder senere blir bestefar syk og dør. Boka handler om Marias møte med døden. Handlingen i boka foregår i tre hovedbolker. I den første bolken får leseren bli kjent med Maria og med livet på gården. Den andre bolken handler om at en kattunge på gården dør og om Maria og bestefar som begraver den. De to første bolkene fungerer som forberedelsesscener til handlingen i den siste bolken. I

denne bolken dør bestefar, og Maria blir stilt ansikt til ansikt med døden og med de ulike spørsmålene som oppstår i den forbindelse.

Deler av Paratekstene³¹ i boka, slik som baksidetekst og innsideperm, henvender seg først og fremst til de voksne. I den blir det understreket, at det kristne perspektivet på døden gir grunnlag for å kunne samtale om døden med barn med håp og optimisme. På den første oppslagssiden blir det forklart, at det er ”håpet om evig liv” som gir grunnlag for å formidle døden for barn ”i en atmosfære av trygghet og glede”. Den siste oppslagssiden er et stort fotografi av Maria, sett bakfra, liten, men optimistisk vandrende på en vei blant høye trær i en stor skog. Som direkte kopiert fra Bibelen skimter man versene fra Joh. 11, 25,26: ”Jeg er oppstandelsen og livet, den som tror på meg skal leve om han enn dør. Og den som tror på meg skal aldri i evighet dø”. Handlingen i boka er rammet inn i et miljø hvor daglig bønn og Bibellesning praktiseres. Boka tar opp mange grunnleggende spørsmål som jeg tar opp i det følgende.

5.2.1 Hvorfor lar Gud noen dø?

Dette spørsmålet får aktualitet ikke minst etter å ha lest ikonotekstene i den første bolken i boka. Den står i kontrast til de to andre bolkene ved at både tekst og bilder formidler livet på gården som en paradistilstand. Det er påske når Maria kommer, og alt i naturen spirer og gror. Sammen med bestefar får hun mate sauene, hønene og gjessene, kuene og kattene.

Verbaltekstene forteller om barnets undringer over dyrelivet, om livets begynnelse, som at egget kan komme ut av hønene, og om livets slutt for enkelte av dyra på gården, slik som gjessene, som skal fetes opp for å bli slaktet og spist. Store fotografier viser pulserende og frodige nærbilder både av menneskene, dyrene og blomstene. Forholdet mellom Maria og besteforeldrene bærer sterkt preg av kjærlighet, lykke og nære relasjoner. Gjennom bildene blir det relasjonelle først og fremst formidlet gjennom ulike bilder av bestefar og Maria, hånd i hånd, og i arbeid sammen på gården. Dette når høydepunktet når de tre, bestemor, bestefar og Maria, på den dobbel oppslagsside, samles til Bibellesing om kvelden, hvor teksten i boka forteller at de leser om oppstandelsen. Det harmoniske livet i denne delen av boka er ikke truet verken av død eller annet som er vondt eller vanskelig. Slik kan denne minne om den første skapelse, før syndefallet (Se 3.2), men også til den nye skapelsen og menneskets nye stilling som samtidig synder og rettferdig (3.3.1).

³¹Mjør/Birkeland/Risa: 2007, s.118

Idyllen blir brutt i verbalteksten, i begynnelsen av den andre bolken. Da blir Maria konfrontert med døden, ved at en av kattungene dør. Assosiasjoner til paradistilstanden i den første bolken, blir ytterligere forsterket noe senere uti handlingen, når bestemor forklarer om døden. Da har døden rammet bestefar og hun svarer på spørsmålet fra Maria om hvorfor Gud lar folk dø. ”Det var ikke meningen da han skapte oss”, forklarer bestemor. Videre forklarer hun om årsaken til døden, at den kom inn i verden, ”fordi menneskene ikke ville gjøre som Gud sa”. Forklaringen om synden som årsak til døden samsvarer med forklaringen både i GT (1. Mos. 2,17,) og med Paulus forklaring i NT, i Rom. 5,12, slik som jeg har vist i 3.2. Bestemor forklarer også om dødens betydning for det eksistensielle livet som leves her og nå: ”Døden viser oss at vi trenger Gud...”. Bestemors forklaring blir en påminning om menneskets endelighet og dermed hvem mennesket er i forhold til Gud.

Sammen med bestefar har Maria fått forberede seg på hva som skjer med den døde kroppen. De to har snekret en liten kiste til den døde katten og begravd den i jorda. Handlingen blir utgangspunkt for en formidling om hva som skjer med den døde.

5.2.2 Hva skjer med den døde?

Dette spørsmålet får en todelt forklaring i boka. Den første dreier seg om når katten dør, og den andre når bestefar dør. De to forklaringene avviker noe fra hverandre. Boka skiller hendelsesløpet i døden mellom dyr og mennesker.

Dialogen som finner sted i teksten mellom Maria og bestefar, på oppslagssiden når katten begraves, handler i første omgang om det definitive ved døden. Bestefar går ikke inn på en eufemistisk forklaring. Maria, som tror og ønsker at katten bare sover, blir forklart at ”når noen dør, kommer de aldri tilbake”. På den neste oppslagssiden blir bestefar spurt om han ønsker å dø. Spørsmålet danner overgangen til å behandle døden som tema når menneskene dør. Han forklarer om døden ved å vise til naturens kretsløp i de ulike årstidene, til blader som faller av trærne om høsten, og nye knopper som dannes om vinteren, til knoppene som åpner seg om våren og de nye bladene som vokser fram. Videre forklarer han at ”i himmelen får vi et helt nytt liv”. De nye bladene om våren blir et bilde på det nye livet i himmelen. Bildet gir et noe uavklart svar på hvem dette egentlig gjelder. Det er tydelig at Maria oppfatter det til å gjelde katten. I stedet ser det ut til, at for katten så gjelder ikke forklaringene om det nye livet.

”Litt etter litt vil kattungen bli forvandlet til jord, akkurat som bladene når de faller av trærne. De blir liggende på bakken og visner, og til slutt blir de til jord”, forklarer bestefar. Når bestefar senere uti boka er død, lurte Maria på om bestefar og kattungen kan se henne. Da forklarer bestemor at kanskje bestefar kan, men ikke kattungen.

Bruken av frøene som blir lagt i jorda, som blir brukt både i tekst og bilde som forklaring på døden og det nye livet, henspiller tydelig til den samme allegorien som Paulus bruker i 1. Kor. 15, 35-42, slik som jeg har vist i 3.3.4. Allegorien konkretiseres og forklares gjennom bildene. Denne type formilning ser ut til å legge til grunn at aldergruppen kan gjøre bruk av bilder og symboler som religiøse forklaringer. Dette er i tråd med synet på målgruppas religiøse tenkning, slik Tamminen forklarer om dette (2.3.2).

I boka blir det formidlet at den døde, fortrinnsvis mennesker, kommer til himmelen umiddelbart etter døden. Den formidler at i døden blir mennesket skilt mellom sjelen og kroppen. Bestemor forklarer for Maria at sjelen, ”den delen av bestefar som vi er aller mest glad i, den er hjemme hos Gud”, mens kroppen vil forsvinne og bli til jord. Kroppen, i boka, lider samme skjebne som katten, mens sjelen har en edlere stilling. Uttrykket, ”at sjelen er hjemme hos Gud”, opphøyer sjelen framfor kroppen og gjør den udødelig. Dette synet står i kontrast til den tidligere forklaringen i boka om at mennesket måtte dø på grunn av synden. Konsekvensen av forklaringen blir at det bare er kroppen som har syndet og fortjener døden, mens sjelen går fri. Denne tanken har, som vi har sett, røtter i det greske synet på antropologien (3.2.), og står i kontrast til den jødisk-kristne enhetstanken om sjel og legeme.

Tanken om en separasjon av kropp og sjel bekrefter sammenhengen mellom denne tanken og troen på at den døde umiddelbart kommer til himmelen, slik som jeg har vist i 3.4.5.

Formidlingen i boka om hva som skjer med den døde, har dermed mange fellestrekk med Den katolske kirkes tolkning av døden, med særdommen, slik jeg har vist i. Domsgrunnlaget ser likevel ut til å være annerledes, for i boka nevnes ikke noe om at himmelen er en ”lønn” basert på gjerninger og tro. I stedet har bestefar forklart om Jesu oppstandelse som grunnlaget for at alle de troende skulle få evig liv. Læren i boka er derfor også beslektet med tanken om døden som en bevisst eksistens i påvente av dommen, slik som jeg har vist i 3.4.3. I følge dette synet er den døde i en mellomtilstand i påvente av dommen.

Etter at bestefar er død har Maria behov for mer utførlige forklaringer om himmelen. Bestemor blir den som kommer med forklaringene.

5.2.3 I himmelen

Himmelen blir i boka benevnt som ”der oppe”(s. 38), i motsetning til jorda som ”her nede”(s. 37). ”I himmelen”, forklarer bestemor, lever han (bestefar) ”sammen med englene og alle dem som trodde på Gud mens de var her nede”. Hun forklarer også at ”han skal få en helt ny kropp av Gud, en som verken blir gammel eller syk”. Jeg merker meg at forklaringen her uttrykkes i framtidstermer. Det er nærliggende å spørre om den himmelen som bestefar allerede har kommet til, er en mellomtilstand eller om han allerede er i ”det fullendte”. I boka forklares det ikke noe nærmere om dette. Himmelen formidles som et sted hvor de døde venter på hverandre: ”Og bestefar vil være der og vente på oss!”. Uttrykket ”å vente” bærer preg av noe foreløpig. Samtidig blir det forklart, at når bestefar er i himmelen, skal han få en helt ny kropp. Det blir ikke antydning noen steder at oppstandelse skjer i forbindelse med den framtidige dom hvor hele skaperverket fullendes, slik som bekjennelsene uttrykker dette og slik jeg har vist i 3.3.2.

Men himmelen blir også forklart i kvalitative termer som ”lys og kjærlighet. Der vi alltid skal få være sammen med Jesus og Gud, og vi vet at det ikke skal være noen sorg og ikke død” (s. 39). I denne formidlingen får himmelen betydning av å være Guds tilholdssted i betydningen storhet i forhold til det menneskelige (3.4.5). Bestemors formidling til Maria om himmelen bærer preg av håp og trøst til tross for det vonde som har inntruffet.

5.2.4 Hvem kommer til himmelen?

De som kommer til himmelen er de som tror, forklares det i boka. Maria lurer på om hun også kommer til himmelen en gang. I svaret blir det ikke stilt noen spørsmål tilbake, men gitt en bekreftelse på at Gud har gjort i stand et sted for henne. Svaret samsvarer med det bibelske synet på barnet, slik det kommer fram i Matt 19, 13-15. Luthersk teologi legger imidlertid vekt på at det er gjennom dåpen at også barnet hører til ”de troende” (3.3.1). Formidlingen om hvem som kommer til himmelen har antydninger om en todeling. Troen blir på den ene siden presentert som en mulighet for alle (se bestefars forklaring 5.2.2), men indirekte formidles det også at døden må innebære en annen mulighet for dem som ikke tror.

5.2.5 Virkemidler i bruken av bilder

Både tekst og bilder er gjennomgående realistiske. Det læremessige om døden formidles først og fremst gjennom teksten, men bildene har en viktig funksjon både komplementært og tolkningsmessig. Som eksempel på dette kan jeg nevne når det i teksten forklares om det definitive ved døden. På den samme oppslagssiden vises et nærbilde av bestefar sin åpne hånd og som også berører Maria sin hånd. Inni hånda til bestefar ligger det mange frø. Like bak hendene står korset, som henviser til oppstandelsen. Hendene til bestefar og Maria som er knyttet i hverandre, er et gjennomgående motiv i bildene. I følge Biedermanns symbolleksikon har hender som berører hverandre, helt tilbake til grottebilder i den eldre steinalder, hatt en positiv symbolsk funksjon, blant annet som uttrykk for trofasthet og forening (Biedermann: 1992, s.181). Likeens forklarer Skottene om den åpne hånden, at den helt siden oldkirken har vært et viktig symbol på Guds gavmildhet og skapermakt (Skottene: 2002, s. 51). Bildet har en tydelig og selvstendig formidling om at døden rommer et håp om nytt liv.

Gjennom bildene formidles også at menneskene ikke bare er knyttet til hverandre, men også til dyrene og til naturen i sin helhet. Dette kommer for eksempel fram på bildet s. 14, hvor vi ser bestefar og Maria som forer hønene. Oppe til venstre på bildet ser vi et stort egg, liggende i en hånd. Lenger ute i boka kan vi se Maria som spiser frokost. Frokosten består av matvarer fra gården som melk og egg. Det er tydeligvis vår, og fargene i bildene er klare og glade hvor særlig det grønne er framtrædende. Videre vises store nærbilder av Maria, enten ansikt til ansikt med bestemor, eller tett sammen med ett av dyrene på gården. Det fotografiske utnyttes i bildene til spesielt å formidle det levende og organiske som avhengig av hverandre.

Bildene formidler døden både som naturlig og som unaturlig, som et brudd på det som ellers kan tolkes som Guds gode skapertanke. Det naturlige ved døden blir fremhevet i bildene hvor bestefar er døende og når han fires ned i graven. Disse står som i en forsatt kjede til bildene tidligere i boka som viser naturens kretsløp. De viser den døende med et trygt uttrykk i ansiktet som, med en blomsterbukett i hånda, vinker et naturlig farvel. Slik blir det mulig å tolke døden som at livet har nådd sin naturlige ende og at den døde vender tilbake til jorden. Blomster som uttrykk for liv, håp og glede er også dominerende motiv når bestefar fires ned i jorda. De dresskledde og alvorlige mennene som senker kisten ned i jorden står som en sterk

kontrast til de frodige blomsetene. Bilder av den sorte bilen, som kista med bestefar blir ført inn i, blir en kontrast til alt som vitner om natur og skapelse. Dette bildet leder tanken hen på døden som noe fremmedgjørende og vondt og som bryter med det naturlige livet.

5.2.6 Oppsummering

I boka blir det formidlet at døden er et resultat av synden. Videre blir det forklart at det er Kristi død og oppstandelse som har gjort det mulig for alle troende å kunne regne med et fortsatt Guds-fellesskap etter døden. Det blir videre formidlet at den døde kommer direkte til himmelen. I boka ser det ut til at denne tilstanden er selve fullendelsen. Denne læren kan se ut til å ha påvirkninger fra den katolske læren om himmelen, fordi det i boken formidles at det er sjelen som kommer til himmelen. Men læren har også likhetstrekk med den lutherske tanken om mellomtilstanden. I så fall er mellomtilstanden selve fullendelsen. Nyskapelsen blir ikke formidlet som en framtidig og kollektiv oppstandelse.

5.3 Pelle og de to hanskene

Boka handler om Pelle, som bor i et rekkehus sammen med mor, far og lillesøsteren Susanne. En morgen, mens foreldrene ennå sover, finner han lillesøsteren død i senga. Boka tar for seg mange ulike sider, situasjoner og praksiser som er vanlige innenfor en norsk tradisjon i forbindelse med død. Forfatter og illustratør skildrer blant annet vanlige sorgreaksjoner og reaksjoner på omverdenens opptreden i sorgsituasjonen. Den viser praksiser som syning, hvordan liket stelles og legges i kisten og deler av praksisen i en begravelse. I tillegg brukes og forklares en del begrep som ellers ofte er fremmede for barn, og som de gjerne møter i forbindelse med døden, slik som lik, ansiktsduk og visning. I boka får Pelle en inngående undervisning i hva kristendommen lærer om døden. Det er særlig denne delen jeg nå vil analysere.

Når Pelle vil vite om hva som skjer med lillesøsteren når hun er død, blir han sendt til nabokona, fru Finkeltopp, som tydeligvis er en nær venn i familien. Det er gjennom henne det læremessige om døden formidles. Problematikken i forbindelse med spørsmålet om hvorfor Gud lar folk dø, nevnes ikke i denne boka. Hovedspørsmålet til Pelle er hvor Susanne er når hun er død. Spørsmålet blir aktuelt når han blir forklart at hun skal graves ned i jorda. Samtidig har han blitt forklart av moren at hun er i himmelen.

5.3.1 Hva skjer med den døde?

Også i denne boka blir det formidlet at den døde umiddelbart er i himmelen. Det som begravnes i jorda er ikke Susanne, forklares det, men ”bare kroppen”. ”Susanne er ikke i kroppen sin lenger. Hun flyttet ut av den da hun døde”, forklarer fru Finkeltopp. Videre forteller hun at Susanne har fått en ny kropp av Gud. I denne boka brukes ikke ordet ”sjel” om det som har forlatt kroppen. Samtidig formidles det at noe er atskilt fra den kroppen som tidligere har vært Susanne. At ”Susanne ikke er i kroppen”, uttrykker at identiteten til Susanne er uavhengig av kroppen. Som et pedagogisk hjelpemiddel i forklaringen om de to kroppene, bruker fru Finkeltopp to hansker. Den gamle kroppen, ”som bare passet for jorda”, blir i tekst og bilde illustrert med en brun hanske, mens den nye, den hun fikk ”hos Gud”, blir illustrert som en ny silkehanske, pyntet med fine perler. Liksom hånda inni hansken, forklarer fru Finkeltopp, gjør hansken levende, så er det Susanne som gjør kroppen levende. I følge denne forklaringen har kroppen en skallfunksjon som kun dekker ”den egentlige”, den som er den virkelige personen. Når den døde begravnes, er det i følge fru Finkeltopps forklaring, kun dette skallet, den brune hansken som begravnes.

De to hanskene henspiller tydelig på ”det himmelske” og ”det jordiske legeme”, slik som Paulus forklarer om dette i 1. Kor 15, 35 f. 40. eller ”herlighetslegemet” som han forklarer om i Fil 3,21 (se 3.3.4). Hanskene, som pedagogisk virkemiddel, egner seg som en synliggjøring av det syndige og det herliggjorte mennesket. Men forklaringen byr på noen problemer i forhold til enhetstanken mellom sjel og kropp som finnes i den jødisk-kristne skapelsestanken (3.2.). Jeg mener at framstillingen av Susannes identitet, som uavhengig av kroppen, er beslektet med tanken om sjelens uavhengighet av kroppen, slik dette blir formidlet i *Bestefar og Maria*. Det kan igjen se ut som at separasjonen mellom kropp - sjel eller kropp - identitet er nødvendig for å unngå en logisk brist når man formidler den døde som umiddelbart å komme til himmelen. Igjen ser vi påvirkninger fra den katolske kirkes lære om at den døde, etter særdommen, enten kommer til saligheten eller til fortapelsen (3.4.5). Men formidlingen har også likhetstrekk med tolkningen om mellomtilstanden i luthersk teologi, at døden er en bevisst eksistens i påvente av oppstandelsen. Men i boka formidles det at den døde allerede har fått ”herlighetslegemet”. Dette kan enten tolkes i tråd med Valen – Sendstad sin tolkning, at mellomtilstanden er ”en før-viten om og foregripelse av henholdsvis frelsen og fortapelsen” (se 3.4.3) eller så kan det tolkes som at den døde umiddelbart har nådd fullendelsen. Heller

ikke i denne boka blir det formidlet noe om en kollektiv og framtidig oppstandelse i forbindelse med gjenkomsten.

I sin pedagogiske utlegging om hanskene forklarer fru Finkeltopp videre: ”..da Susanne døde, skulle hun ikke være på jorda lenger. Hun skulle være i himmelen”. Utleggingen har form som en forutbestemmelse for det tragiske som har skjedd i familien ved bruken av ordet ”skulle”. Det sies ingenting om hvem som har bestemt, men i denne sammenhengen kan det være nærliggende å trekke slutninger som at det er Gud som har bestemt at den lille søstera skulle dø. En slik tanke kan minne om en teodicè³², en rettferdigjørelse av Gud til tross for det onde som skjer.

5.3.2 I himmelen

Forestillingene om himmelen uttrykkes annerledes i boka når den blir beskrevet av en voksen, enn når det er Pelle selv som er talerøret. Både moren og fru Finkeltopp bruker himmelen som benevnelse for der Susanne er etter døden (s. 36 og s. 39). Uttalelsene gjennom de voksne er mer varsomme enn uttalelsene gjennom hovedfiguren og brukes synonymt med ”å være hos Gud”. Forestillingene om himmelen blir først og fremst uttrykt gjennom Pelle, men med referanse til hva han har lært av fru Finkeltopp. Han husker at fru Finkeltopp har forklart om himmelen at det er ”der Gud bodde sammen med Jesus og englene”. Gjennom barnets forestillinger blir himmelen formidlet som en tilstand eller som et sted som er borte fra jorden. Jorden benevnes som ”nede” (s. 48) som blir motsetningen til himmelen som ”oppe”. Forestillingene formidles først og fremst gjennom bildene (s. 46 – s. 49). De viser Susanne i den nye kroppen, mens hun flyr rundt i himmelen og spiser is og sjokolade eller sitter trygt på Jesus sine skuldrer med en sommerfugl i hånden. På denne doble oppslagssiden (s. 48 og s. 49) er det først og fremst det kvalitative ved himmelen som formidles, det gledesfylte og syndfrie. Noen av forestillingene som tillegges Pelle, som at den døde går omkring med en kropp finere enn gull og silke og speiler seg i gullspeil, bærer preg av klisjeer. Denne virkningen blir enda sterkere når teksten, gjennom prestens tale i begravelsen, forteller at Susanne har blitt ”prinsesse av himmelen” og fått ”prinsessekrone av kong Jesus”. Forestillingene får en klisjeliknende form, ikke minst fordi de uttrykkes gjennom pedagogiske autoriteter i boka, og fordi konteksten er preget av det skarpt realistiske.

³² McGrath forklarer begrepet i *Christian Theology*: 2003, s. 588

Beskrivelsen av himmelen som motsetningen til jorden, har på den ene siden et grunnlag i den bibelske tanken om Guds fullkommenhet som en motsetning til menneskets syndige natur (3.2.). På den andre siden strider beskrivelsen av himmelen og ”der Gud bor”, som noe motsetningsfylt til jorden, med den bibelske tanken om mennesket som synder og rettferdig og Guds nærvær blant menneskene her og nå, slik som den nye skapelsen allerede har gjort mulig (3.3.1). Bibelen, slik luthersk teologi gjerne tolker den, lærer ikke om fullkommenheten og det nyskapte som en utopi langt borte, men om en fullkommenhet av det skapte her på jorden (3.3.3).

5.3.3 Virkemidler brukt i bildene

Bildene i boka er tegninger, malt i akvarell, med klare og stort sett glade farger som rødt, gult, blått og grønt. Menneskene er tegnet som frodige og lekende figurer. Friske, og til dels glade, farger blir også brukt på sidene hvor handlingen er dramatisk, som på s. 16, hvor Pelle forsøker å vekke den døde lillesøsteren. Det kan se ut som at illustratøren har hatt til hensikt å gjøre temaet ”ufarlig” og dermed allment tilgjengelig, og skape nyfikenhet omkring emnet i stedet for å skremme. Fru Finkeltopp er tegnet som en rund, vennlig og bollebakende kone. Men fargene blir også brukt symbolsk, som på sidene som formidler sjokkfølelsen like etter at Pelle har skjønnet at noe forferdelig har skjedd. Bildet på den doble oppslagssiden viser gutten, helt alene på begge sider av oppslagssiden. Her brukes fargene som virkemidler for å uttrykke de sterke følelsene som oppstår hos barnet. På venstresiden uttrykker teksten de voksne sine fortvilte rop. Bildet viser Pelle som står med lukkede øyne og hendene foran ørene. Hele siden, og mesteparten av gutten, er malt i rødt. Biedermann forklarer at rødfargen blant annet ofte har vært brukt i tilknytning til ilden og det kraftfulle, men også som djevelens og helvetes farge (Biedermann: 1998, s. 324). Forklaringen gir rom for å tolke den eksistensielle situasjonen som barnet er i, som et ”utenfor”, en situasjon langt utenfor Guds gode vilje (3.4.6). Den samme rødfargen brukes igjen på s.27, når ambulansefolkene setter inn med gjenopplivningsforsøk. Det er ryggene til de tre mennene som vises i bildet. De er brede, røde og ansiktene til to av mennene er helt skjult. Slik formidler bildet erfaringen av døden som å være overlatt til seg selv og som smertefullt, slik jeg har vist omkring erkjennelsen av døden som en konsekvens av synden (3.2.).

Blomster blir også i denne boka brukt som symbol på livet. Det kommer særlig til uttrykk på den siste oppslagssiden. Da får Pelle vite at han skal få et nytt søsken. I illustrasjonen kommer

dette til uttrykk ved at en stor bukett friske blomster er hovedmotivet på venstresiden. Dinglede fra blomstene henger det en smokk, mens kosebamsen til lillesøster sitter henslengt inntil vasen. Blomstene er like de som stod på alteret på begravelsesdagen, og som vises s. 64. Som symbol viser det tydelig hen på håpet om det nye livet.

Som jeg allerede har vist så er boken realisitsk, men at det realistiske brytes i himmelbeskrivelsene.

5.3.4 Oppsummering

Som vi har sett så blir det formidlet i denne boka, liksom i *Bestefar og Maria*, at den døde, umiddelbart etter døden kommer til himmelen. Dermed blir nyskapelsen ikke knyttet til den fullkomne skapelsen av både himmelen og jorden som framtidig og kollektiv, men som en individuell og umiddelbar skapelse etter døden. Tilstanden blir formidlet som en eksistens borte fra jorden. Slik blir den også en eksistens for sjelen og ikke for legemet.

5.4 Gule roser til pappa

Handlingen i boka foregår på sykehuset og hjemme hos en liten kjernefamilie, mamma, pappa og Fredrik. På de første oppslagssidene fortelles det om pappa som har blitt syk og om Fredrik og familien sine refleksjoner omkring dette. Etter at pappa, omtrent midtveis i boka, er død handler boka om Fredrik sine reaksjoner og spørsmål omkring det inntrufne. Bildene i boka dekker hele oppslagssidene og gir dermed inntrykk av å spille hovedrollen i formidlingen. Menneskene og interiører er collageaktige. Materialet som er brukt er grått maskinpapir, akantuser og roseliknende mønstre sammen med matematiske mønstre som rute- og millimeterpapir. Teksten er skilt ut fra illustrasjonene som nummererte lapper, i alt 24. Alle tekststykkene avsluttes med en sistelinje. Den er atskilt fra teksten med et ekstra linjeskift som er hovedfigurens egne refleksjoner over det som skjer. Lappene forsterker inntrykket av at det er bildene som spiller hovedrollen.

Denne boka skiller seg på flere måter ut fra de andre to. Mens de tidligere omtalte bøkene har lagt stor vekt på pedagogiske uttrykksmåter i tekst og bilder, utnyttes det i denne boka i større grad det poetiske og kunstneriske. Handlingen uttrykkes på tre plan: gjennom bildene, gjennom tekstlappenes øverste del, og tekstlappenes nederste del. Tekstene har et dagbok-

refererende preg, som om de er skrevet i etterkant og klistret på bildene. De er skrevet i tredjeperson og forteller med direkte og poetiske setninger om sykdommen, døden, om redselen, usikkerheten og om det kristne håpet. Det er ofte de voksnes uttrykksformer som blir formidlet på lappene. På tekstlappenes nederste del derimot, er det Fredriks egen stemme og hvisking til bamsen som uttrykkes. Denne todelingen utnyttes ved at så vel usikkerheten og redselen, som det kristne håpet formidles, både gjennom den voksne og barnets termer. Boka gir rom for at også barnet kan formidle noen sannheter om livet og døden til voksne. Dette uttrykkes allerede i bildet på framsidepermen, som viser Fredrik som gir en stor bukett gule roser til pappa. Svarene som Fredrik får på spørsmålene sine er ofte preget av et ”vet ikke, men jeg tror at..”. ”Vi vet ikke alt, men vi tror og håper at dette ikke er det siste, at vi skal bli trøstet, at Gud skal tørke hver tåre med sin hånd”, og ”Jeg vet ikke (...), men jeg tror det siste er i himmelen hos Gud”, er uttrykksmåter som tillegges mamma når Fredrik har behov for vite hvor pappaen er. I boka blir de store livsspørsmålene behandlet ydmykt og med en åpen holdning. Som eksempel vil jeg nevne åpningsscenen, som på den første oppslagssiden siden viser pappa og Fredrik som samtaler sammen. Pappa står med et brev og en flaske i hånda. Allerede her gir teksten, gjennom et billedspråk, en peker hen mot en tolkning av død og oppstandelse.

Knas! sa flasken da hånden til Fredrik glapp.

- Ikke gråt, sa Pappa. – Se regnbueglass!

Flaskeposten er blitt til en sjørøverskatt.

Vi kan grave den ned og tegne et kart.

- Har vi en skatt? sa Fredrik og tok hånden til pappa.

Bildet om skatten hentes opp igjen på den siste oppslagssiden, når pappa er død og Fredrik blir forklart av mamma at pappa skal legges i jorden og i Guds hånd. Da trekker Fredrik sammenlikningen mellom den begravde skatten og kroppen som legges i jorda. Det er Fredrik, barnet, som må forklare mamma om skatten. Verken bilde eller tekst forklarer dette nærmere. Derimot må leseren bruke egne tanker og erfaringer i en videre bruk av analogien.

Leserens egen aktivitet og refleksjon blir utfordret i denne boka. Både bildene og tekstene har ulike åpninger som leseren selv må fylle med egen kunnskap og tolkning. Denne type *åpninger*, er i følge Maria Nicolajeva, vanlig å finne i ikonotekstens kommunikasjonsformer innenfor bildeboksjangeren (Nicolajeva: 2000, s.13). Hun forklarer om begrepet at både bilder og verbaltekst kan ha slike åpninger og at de er med på gi syntesen av bilder og

verbaltekst mange muligheter. Ord og bilder kan utfylle hverandres åpninger, helt eller delvis, forklarer hun, men de kan også overlate til leseren å fylle dem ut. Jeg kommer til å bruke begrepet blant annet når jeg videre skal undersøke hvordan døden formidles i boka.

5.4.1 I Guds hånd

Spørsmålet om hvor den døde er, eller går hen, står sentralt også i denne boka, men svarene er åpnere og henstiller i større grad til undring og videre fabulering hos leseren. ”Vi får legge oss i Guds hånd”, er svaret som Fredrik får av mamma når pappa blir syk og de skjønner at han kommer til å dø. Når pappa senere er død og Fredrik lurert på hvor pappa er, svarer mamma at han er i jorden og i Guds hånd. Videre forklarer hun om de døde at ”der skal de ligge og hvile stille”. Svaret forteller både om at døden minner menneskene om dets menneskelighet og avhengighet av Gud, og om at relasjonen til Gud fortsetter inn i døden selv om mennesket er dødt og ligger i jorden. Svaret er i overensstemmelse med tolkningen som jeg har vist i 3.3.1, at Gud fortsatt er relaterende også etter døden.

Muligens kan man ane en form for deling mellom sjel og legeme også i denne boken. Det er på lappen hvor mor forklarer for Fredrik at far er på en bære på sykehuset: ”samtidig”, forklarer hun, ”har han dratt fra oss, og vi kan ikke nå ham”. Forklaringen indikerer at far, i form av kropp, er på sykehuset, men samtidig at noe ved ham er et annet sted. Uttrykksmåten spriker med forklaringen på den siste oppslagssiden, hvor mor forteller om dem som legges i jorden, at de hviler stille i Guds hånd. Denne forklaringen omfatter hele mennesket.

Begrepet ”Guds hånd” blir videre brukt når mamma formidler det framtidige håpet om nyskapsen. Da brukes uttrykket at ”Guds hender åpner seg”. Hun forklarer:

*Men jeg tror vi skal se ham igjen
når Guds hender åpner seg og alle
som var døde, skal bli levende og reise seg
i det nyskapte morgenlyset i himmelen.*

Teksten formidler at den døde er i en form for venteposisjon, i en mellomtilstand, før fullendelsen. Det er fullendelsen som i boka uttrykkes som ”det nyskapte morgenlyset i himmelen”. Forklaringen blir gitt på tekstlappens øverste del, som kan se ut som om den først og fremst er uttrykk for de voksnes refleksjoner. Det blir ikke gitt noen nærmere forklaringer

på de vanskelige uttrykkene. Derimot møter leseren barnet sin reaksjon på forklaringen på tekstlappens nederste del, med det enkle spørsmålet ”hvor er pappa nå?” Min tolkning av at uttrykkene ikke blir nærmere forklart, er at barnet/leseren skal få mulighet til å danne sine egne forestillinger og at barnets forestillinger er likeverdige med de voksnes. Som vi har sett i 3.3.5 så sprenger det eskatologiske menneskets tids- og rombegrep. Det kan se ut som at forfatteren unnlater å bruke konkrete forestillinger fra barnets verden i forklaringen om tilstanden ”på den andre siden”, men holder seg til bibelsk språk som gir rom for åpne forestillinger hos leseren.

5.4.2 I himmelen

Det er i lys av ”det nyskapte morgenlyset” at håpet om at alle skal møtes i himmelen formidles. Slik blir himmelen ikke en tilstand borte fra jorden, men en samling av både de levende og de døde i samvær med Gud. Denne tolkningen er i tråd med den lutherske (3.3.3). I boka blir det imidlertid ikke formidlet noe om dommen og den doble utgangen av denne, men heller at ”det nyskapte morgenlyset i himmelen” gjelder alle. Slik sett er synet på døden i tråd med tolkningen som jeg har vist i 3.4.1, at alle skal bli frelst. Muligens har forfatteren unngått problematikken med dommens dobbelte utgang siden boka er for barn.

5.4.3 Virkemidler brukt i bildene

Kontrastene mellom det menneskelige og det guddommelige - eller endeligheten og det uendelige – kommer også til uttrykk i bildene gjennom ulike teknikker og virkemidler. Collagene er bygd opp med kontrastfulle materialer, som på den ene side består av det organiske, som fotografisk utklipp av levende blomster som gule roser, tulipaner, liljer og fioler. Disse står i skarp kontrast til rutepapir og millimeterpapir som særlig blir brukt i bildene hvor pappa er på sykehuset. Akantusliknende blomster i tapetutklipp blir også gjennomgående brukt i klær og møbler. Rutepapiret, i kontrast til det organiske, skaper åpninger i bildet til å tenke det målbare og kalkulerende livet som en motsetning til det skapte og levende. På ei av oppslagssidene, hvor det har blitt fortalt at pappa er død, vandrer mamma og Fredrik videre på gulvet av rutepapir, ut av sykerommet. Bak de to vises et forheng samt armen til et menneske som trekker for forhenget. Bildet skaper flere åpninger, blant annet kan man trekke en slutning at livet er en vandring innenfor det målbare og kalkulerbare. Forhenget åpner for en tolkning av døden som noe annet enn livet, noe hemmelighetsfullt og som man heller ikke kan uttale seg fullt og helt om. Collageteknikken, med til dels noe stive og

avgrensede former, står også i kontrast til det levende og uendelige som blir representert i blomstene. Gule roser blir gjennomgående i boka brukt som symbol på livet. Som jeg har vist i 4.1.1, gjennom Skottene sin forklaring av den gule fargen, så er dette en tolkning som har røtter i tradisjonen. De gule rosene brukes først både i tittelteksten og som bilde på framsidepermen, og videre når Fredrik besøker pappa på sykehuset. På denne oppslagssiden får venstresiden, med den lille gutten og den store buketten med gule roser, en sterk kontrasterende effekt mot høyresiden, som på bakgrunn av rutepapir, viser den syke pappaen som ligger i senga. De gule rosene blir også brukt på oppslagssiden som viser et nærbilde av Fredrik og mamma ved kista i begravelsen. En gul rose blir lagt på kista. Den peker direkte mot korset som henger på veggen i kirka, like over kortenden av kista.

Gulfargen brukes ikke bare i rosene, men også i paratekstene, som i innsidepermene, både framme og bak og i teksten på tittelbladet. Likeens er gulfargen hovedfargen i rommet på oppslagssidene som viser mamma og Fredrik når de samtaler om håpet. På denne måten understreker og forsterker bruken av gulfargen det som også teksten formidler om håpet om ”det nyskapte morgenlyset i himmelen”. Gulfargen står også i kontrast til den kalde gråblå fargen som preger hele den doble oppslagssiden hvor far er død, og mor og Fredrik går ut av sykerommet. Fargene på denne siden, med fraværet av det gule, understreker døden som det håpløse.

Ansiktene og hudfargen til personene i boka er noe ubestemmelige, men holdt i mørke farger. Flere steder er materialet som er brukt til ansiktene – og til bamsen - brunt maskinpapir. Det mørke understreker på den ene siden de mørke følelsene, men skaper også menneskene i boka som internasjonale. Man kan vanskelig avgjøre hvilken nasjonalitet personene representerer. Dette er med på å gjøre boka aktuell innenfor ulike miljø.

5.4.4 Oppsummering

Som vi har sett så blir det i boka formidlet at døden er slutten på det biologiske livet, men at Guds relasjon fremdeles varer ved som en kontinuitet fra livet og inn i døden. I døden blir den døde enhetlig ivaretatt av Gud ved benevnelsen ”å være i Guds hånd”. Men vi har også sett antydninger til tanken om at sjel og legeme deles i døden. I ”Guds hånd” er i boka en tilstand i påvente av noe framtidig. Slik kan man hevde at den formidler at den døde er i en form for mellomtilstand før fullendelsen. Himmelbegrepet blir i denne boka brukt om

fullkommenheten. Formidlingen i boka skjer i dialogform mellom en voksen og hovedfiguren.

5.5 Avsluttende og sammenliknende kommentarer

Alle de tre bøkene gir barn en innføring i en kristen tolkning av døden, men, som vi har sett, så avviker de noe fra hverandre i hva som formidles. De to eldste bøkene har en del fellestrekk som skiller seg fra den yngste. For det første gir disse bøkene seg ut for å ha en klar informativ hensikt, hvor målet er å gi en pedagogisk og allsidig innføring omkring ulike sider ved døden. Barnet er den spørrende, mens den voksne gir de klare svarene.

Verbalspråket spiller en større rolle enn bildene i disse bøkene. I *Gule roser til pappa* spiller bildene en avgjørende rolle. De høye kunstneriske kvalitetene, gir muligheter til stadig å finne nye vinklinger ved formidlingen. I boka blir det i stor grad gitt rom for undring og filosofering, hvor poesi så vel som klare fakta preger verbalspråket. Filosofering som metode framheves av Schweitzer som spesielt godt egnet til å stimulere barn til å stille teologiske spørsmål, tenke og formulere seg. Dette begrunner han med at barn ikke tenker dårligere enn voksne, men at tankegangen utviser en egen logikk som er forskjellig for de voksnes (Schweitzer: 2006, s.100).

Bøkene faller i to ulike kategorier i formidlingen om hvor den døde går hen. Mens *Bestefar og Maria* og *Pelle og de to hanskene* er klare på at den døde umiddelbart kommer til himmelen, så blir det i *Gule roser til pappa* formidlet at den døde, som en kontinuitet fra livet, blir ivaretatt av Gud. Det er tydelig at forklaringen i de to førstnevnte bøkene møter noen problemer når det skal gjøres klart at den døde både er i graven og i himmelen. Det kan se ut som at modellen fremtvinger et syn på mennesket som mer er i slekt med det greske enn det jødiske ved at sjelen skilles fra kroppen slik jeg også har vist i 3.4.5.

Himmelen, slik den blir beskrevet i disse to bøkene, ser ut til å ha en sterkt trøstende effekt på de sørgende barna i bøkene. I *Bestefar og Maria* kommer dette til uttrykk ved at himmelen blir en kontrast til det å bli lagt i jorden. Barnet behøver ikke å tenke at den døde ligger i jorden, fordi at egentlig så er han i himmelen som et helt annet sted. Tilstanden i himmelen virker også trøstende ved at den syke bestefar ikke lenger har smerter, men har fått en ny kropp. Bildene som blir brukt i forklaringene om himmelen er fra barnets egen positive erfaringsverden. Det samme er tilfelle i *Pelle og de to hanskene*. Himmelbeskrivelsene er

sterke motsetninger til den konkrete livløse lillesøsteren som skal graves ned i jorden. Kontrastene forsterkes med bruken av de to hanskene. Himmelen, beskrevet med bilder som oppfyller alle barnets drømmer, fører muligens til at barnet som leser tenker at døden ikke er så farlig. I *Gule roser til pappa* blir ikke tilstanden etter døden videre malt ut. I stedet bærer formidlingen preg av at døden er Guds egen hemmelighet som ikke kan beskrives gjennom konkrete forestillinger. Forfatter og illustratør har heller valgt å bruke symboler og poetisk språk hentet fra tekster i Bibelen i formidlingen. Slik understrekes også at tanken om en videre eksistens etter døden er betinget av Gud og strider mot naturens egen endelighet. Det er denne uttrykksmåten som også brukes om himmelen som den framtidrettede fullendelsen. I boka formidles det at Gud relaterer til hele mennesket. Den døde er i en type mellomtilstand, i den forstand at dødstilstanden er foreløpig i påvente av fullkommenheten. Som jeg har vist så bruker boka et relativt komplisert språk og utnytter en høy kunstnerisk kvalitet i formidlingen.

De to førstnevnte bøkene sin tolkning av døden har, flere likhetstrekk med den katolske læren om særdommen og himmelen. Men den har også likhetstrekk med tolkningen av mellomtilstanden som en før – viten av frelsen. Det er lite eller ingenting i disse bøkene som gir rom for å tolke nyskapsen i et framtidig perspektiv og som en fullkommen skapelse av jorden og dermed av alt det skapte. Denne formidlingen tar til følge at barns tenkning i tid og rom neppe er forenlig med eskatologiens bruk av disse begrepene (3.3.5). Å formidle døden som å komme direkte til himmelen kan kanskje anses å være best forenlig med målgruppas utviklingsnivå. I *Pelle og de to hanskene* gjøres dette gjennom forestillinger som virker adoptert fra barnet selv. Det er fordi de er formidlet med konkrete og romlige bilder. John Hull poengterer nødvendigheten av at barn får utvikle det teologiske språket (2.3.3). Spørsmålet er om den konkrete og romlige formidlingen gir barnet de nødvendige begrep om døden og himmelen som også skaper muligheter for utvikling? Det er vanskelig å svare et kategorisk ja eller nei til det. Men jeg finner få uttrykksmåter i formidlingen som innbyr til en videre refleksjon omkring emnet.

Vi har sett at de ulike teknikkene i bruken av bildene gir muligheter i formidlingen til å vektlegge ulike sider ved døden. I *Bestefar og Maria*, hvor bildene gjennomgående er fotografiske, er vekten særlig lagt på relasjonen mellom døden og det organiske og skapte. Bildene er realistiske og naturlig fotografiske. Tegningene i *Pelle og de to hanskene* er også i en stor grad realistiske, men illustratøren utnytter muligheten i teknikken i beskrivelsene av himmelen. Denne muligheten kunne ikke ha vært utnyttet på samme måte med fotografier.

Collagestilen som er brukt i *Gule roser til pappa* er også realistisk, men teknikken blir utnyttet symbolsk både i valg av materialer og i form.

Kapittel 6 – Vurdering av bøkene med tanke på bruk i RLE - undervisningen

6.1 Innledning

I dette kapitlet vil jeg svare på problemstilling 4, om bøkene egner seg til bruk i skolen til kunnskapsformidling og livstolkende virksomhet omkring døden. Det vil jeg gjøre ved først å vurdere de 20 bildebøkene. Disse vil kun bli vurdert i tilknytning til kompetansemålet innenfor *filosofi og etikk*. Deretter vil jeg vurdere de tre kristne. De vil bli vurdert i tilknytning til kompetansemålene innenfor *kristendom*. Men i denne vurderingen vil jeg legge spesielt vekt på om bøkene egner seg til bruk i skolen på bakgrunn av RLE – fagets verdiformuleringer. Dette vil jeg gjøre ved å drøfte enkelte sider ved formidlingen av døden i bildebøkene som jeg har funnet i analysekapitlene, kapittel 4 og 5.

I læreplanen skilles de tre kompetansemålene i to hovedområder: *filosofi og etikk* og *kristendom*. Formuleringen av kompetansemålet innenfor filosofi og etikk, som sier at ”Elevene skal kunne uttrykke tanker om livet, tap og sorg...”, har jeg tolket å omfatte de tanker barnet har omkring død, både som erkjennelse og til erfarte tap og sorgsituasjoner (1.3.2). Videre har jeg gjort det klart, i tilknytning til kompetansemålet, at jeg først og fremst legger vekt på bøkens formidling av døden til bruk som hjelp til erkjennelse av døden i motsetning til i spesielle erfarte sorgsituasjoner. I 6.2 vil jeg derfor diskutere enkelte tendenser i de 20 bøkene med særlig tanke på funksjoner som disse kan ha i tilknytning til arbeidet med å kunne erkjenne døden.

I 6.3 vil jeg diskutere om de tre kristne bøkene egner seg til bruk i skolen. Jeg vil vurdere om de er gode læremidler for å nå de aktuelle kunnskapsmålene innenfor *kristendom*, som på den ene siden legger vekt på at elevene skal ”samtale om kristendom og hvordan religiøs praksis kommer til uttrykk gjennom leveregler, bønn, dåp gudstjeneste og høytid”, og ”kunne gjenkjenne kunst og gjøre bruk av estetiske uttrykk knyttet til kristendommen”. RLE – faget skal normalt samle alle elevene.³³ Formidlingene i bildebøkene må derfor også kunne favne elever som representerer andre religioner og livssyn enn den kristne, og gi dem kunnskap om kristne forestillinger om døden og om kristne ritualer. Min hovedintensjon med drøftingen blir derfor å vurdere om formidlingen i disse tre bøkene er i tråd med de grunnleggende verdier

³³ Læreplan i RLE: 2008, s.1

for RLE – undervisningen, som at den skal være objektiv, kritisk og pluralistisk og ikke være forkynnende.

6.2 Vurdering av de 20 bøkene

I kapittel 4 har jeg funnet at bildebøkene samlet, gjennom verbaltekst og bilde, formidler mange ulike sider ved døden, om hva som konkret skjer med den døde og hvordan man i den norske kulturen behandler den døde slik som syning, stell og gravlegging. Like ens formidles også flere sider ved sorg i tilknytning til døden. Gjennom tendensanalysen har jeg videre funnet at bildeboka egner seg godt som læremiddel i skolen om det kunnskapsmessige omkring temaet. Det er på grunn av bildebokas særegenhet, at formidlingen skjer gjennom ikonoteksten. Den utnyttes ved at konkrete formidlinger om døden gjerne skjer gjennom bildene. Dette kommer tydelig fram når det i hele 17 bøker vises bilde eller syning av den døde. Bildene har også hovedrollen i flere av bøkene når det emosjonelle formidles. I *Farvel, Rune* og i *Godnatt da, mormor* gjøres dette ved å vise store og nærgående bilder av de sørgende barnas ansiktsuttrykk. Jeg har også vist at bildene brukes aktivt i formidlingen om hvor den døde går hen. I alle disse tilfellene må leseren selv tolke bildene ut fra eget ståsted og med egne begrep. Det er derfor stor sjanse for at hele aldersgruppen nås med formidlingen. På bakgrunn av Fowlers teori om språkutviklingen innenfor aldersgruppen 6 – 10, er det stor sjanse for at en formidling om de samme temaene gjennom verbalteksten, ikke ville ha truffet elevene på samme måte, på grunn av at aldersgruppen ennå ikke har utviklet de nødvendige begrep for å kunne forstå en slik formidling (2.3.1). Både Tamminen og Fowler er enige om at begrepsutviklingen skjer på bakgrunn av konkrete erfaringer (2.3.2). Det er grunn til å tro at elevenes erfaringer med død er ulik, og at en verbal formidling også ville ha blitt oppfattet svært ulikt. Når formidlingen skjer gjennom bildene, får elevene mulighet til en type erfaring som kan være en øvelse på døden. Bildene har også en støttende funksjon der verbalteksten har hovedrollen i formidlingen. Det er derfor grunn til å hevde at bildebøkene samlet treffer elevenes kognitive nivå i kunnskapsformidlingen om døden.

Yalom hevder at kunnskap om døden er nødvendig for å kunne erkjenne den. Samtidig understreker han nødvendigheten av at barnets møte med døden ikke må bli for brå. Slike erfaringer er det dessverre ikke alltid mulig å beskytte det mot. På den ene side fordrer en erkjennelse at det tales klart og utslørt om emnet. På den andre side kan møtet med døden

blir for brå og brutal. Det kan se ut som at både Yalom og Bowlby mener at det er nødvendig med en viss form for beskyttelse for at ikke avsløringen i seg selv skal være angstskapende (2.2.2). Når jeg skal vurdere om innholdet i bildebøkene egner seg til å være utgangspunkt for elevene for å uttrykke egne tanker om sorg, vil jeg derfor diskutere om bøkene ivaretar den rette balansen mellom nærhet og distanse til emnet.

I denne diskusjonen må jeg forholde meg til formidling i klasserommet og ikke at barnet sitter trygt i en armkrok hjemme i sofaen. I kapittel 2.3 har jeg pekt på en rekke fellestrekk i den kognitive utviklingen for bildebokas målgruppe. Likeens har jeg pekt på en del fellestrekk i sorgreaksjoner innenfor aldersgruppen (2.2.3). Til tross for fellestrekkene innenfor disse områdene er det sannsynlig at elevene, i en undervisningssituasjon hvor døden er tema, sitter i klasserommet som en uensartet gruppe med svært ulike erfaringer og kunnskap om døden. Denne antagelsen gjør jeg også på bakgrunn av Yaloms forklaringer om at fornektelsene påvirkes av omverdenen (2.2.1), og at erfaringene preger barnas emosjonelle liv på ulikt vis. Dette er hensyn som må tas på alvor i en undervisningssituasjon og som spiller inn i vurderingen av bruken av bøkene i skolen.

6.2.1 Ulike elevforutsetninger

Det er mangfoldigheten i elevgruppen som legges til grunn i læreplanen når det uttrykkes at tilpasset opplæring skal være ”et overordnet prinsipp”.³⁴ I følge opplæringsloven kap.1, § 1-3, hvor det uttrykkes at ”Opplæringa skal tilpassast evnene og føresetnadene hjå den enkelte eleven”, kan det se ut til at tilpasset opplæring på 1.- 4. trinn først og fremst legges begrunnes i elevenes evnemessige forutsetninger.³⁵ Dette kommer også til uttrykk i kapitlet ”Tilpasset opplæring og likeverdige muligheter” i læreplanen. Men det uttrykkes også i dette kapitlet, at mangfoldet i blant annet elevenes bakgrunn skal tas til følge i opplæringen.³⁶ Det bør gi rom for at opplæringen også skal være tilpasset så vel elevenes religiøse som den emosjonelle bakgrunnen når døden er temaet i undervisningen. Jeg mener derfor at et variert utvalg bildebøker som handler om døden, slik jeg har vist at utvalget mitt representerer, kan være nyttige og nødvendige for enkeltelever ut fra ulik kunnskap og erfaring som den enkelte elev har om dette temaet. I det nevnte kapitlet i læreplanen om tilpasset opplæring, og i formålkapitlet for RLE- faget, legges det videre vekt på at det skal nyttes varierte og

³⁴ Læreplan i RLE: 2008, s. 1

³⁵ Opplæringsloven: <http://www.lovdata.no/all/tl-19980717-061-001.html#1-2> (sist lest 29.04. 2011)

³⁶ Læreplanverket for kunnskapsløftet: 2006, s. 34

engasjerende arbeidsmåter.³⁷ Bildebøkene, som samlet representerer et stort mangfold, bør derfor være gode bidragsyttere så vel til variasjon som til engasjement.

Å lese, eller å bli lest for, om døden, er i seg selv en distanse i forhold til å erfare den. Denne påstanden er på bakgrunn av tenkningen innenfor utviklingspsykologien som legger vekt på at barn i aldergruppen 6 – 10 år kan skille mellom fortellingen og virkeligheten (2.3.1).

Gjennom fortellingen i bildebøkene, som formidles både gjennom verbalspråk og bilder, får elevene mulighet til å identifisere seg med de ulike figurene og leve seg inn i de ulike sorgsituasjoner. Likeens får de ta del i ulike strategier i å mestre sorgen. Bildebøker bør derfor gi mulighet for eleven til en variert øvelse på dette feltet.

6.2.2 Beskyttende formidlingsmåter i bøkene

I alle de 20 bøkene formidles døden på en slik måte at formidlingen på den ene siden øker kunnskapen om døden og slik hjelper elevene med å avkle fornektelsesstrategier.

I fig. 2 viser jeg at i 18 av bøkene opprettholdes samtidig en form beskyttelse når det kunnskapsmessige formidles. Jeg har særlig funnet tre kategorier som jeg her vil benevne som beskyttende formidlingsmåter:

1. Valget av den døde i den fjerne relasjonskjeden
2. Bruk av fantastisk fortelling
3. Tydelig formidling om at den døde er i himmelen eller i en annen virkelighet

I en del av bøkene brukes flere av disse beskyttende formidlingsmåtene, mens i to av bøkene, er dette utelatt. Figuren nedenfor viser en oversikt over dette.

³⁷ Læreplan i RLE: 2008, s. 1

Bøker	Fjern relasjonsskjede	Fantastisk fortelling	En annen eksistens
<i>Alle døde små dyr</i>	x	x	
<i>And, Døden og tulipanen</i>	x	x	
<i>Barnet og treet</i>	x		x
<i>Bestefar og Maria</i>	x		x
<i>Bestemor og paradiset</i>	x		x
<i>Embla</i>			x
<i>Englefjell</i>	x		
<i>Englepels</i>	x	x	x
<i>Farfars Lajka</i>	x		
<i>Farvel, herr Muffin</i>	x	x	
<i>Farvel, Rune</i>			
<i>Godnatt da, mormor</i>	x		x
<i>Gule roser til pappa</i>			x
<i>Pappaen min bor i himmelen</i>			x
<i>Papirfly</i>			x
<i>Pelle og de to hanskene. Ei bok om døden</i>			x
<i>Reisa til Leit</i>			
<i>Roy</i>	x	x	
<i>Skal det være sånn??! Historien om Elvis</i>	x	x	
<i>Sverre i begravelse</i>	x		x

Fig. 2. Oversikt over beskyttende formidlingsmåter i 20 bildebøker

Jeg finner en viss likhet mellom de tre beskyttende formidlingsmåtene og enkelte av barns fornektelsesstrategier slik Yalom forklarer om dette (2.2.1). Bruken av fjern relasjonsskjede mener jeg har mange likehetstrekk med *Fornektelse III: Overbevisningen om at barn ikke dør*. Jeg har funnet at i 13 av bøkene er den døde innenfor den fjerne relasjonsskjeden. Jeg har videre begrunnet at formidlingen i disse bøkene ikke truer barnets angst for selvet, fordi den opprettholder strategien om at døden er en naturlig del av alderdommen og at den ikke rammer barn (2.2.1). I 11 av bøkene kombineres denne formidlingsmåten med en annen beskyttende formidlingsmåte. Det skulle bety at disse bøkene formidler døden på en slik måte at elevene får gode muligheter til å øve seg på døden.

I fig.2 viser jeg videre at fantastisk fortelling er i bruk som beskyttende formidlingsmåte i seks av bøkene. I *Farvel, herr Muffin* utnyttes dette ved at det døende marsvinet personifiseres. Før Herr Muffin dør forteller han om ulike tanker han har om døden. Videre får leseren følge ham når han stelles, legges i kisten og når han blir begravd i jorden. Samtidig som formidlingen er fantastisk, er den også realistisk ved at det er tradisjonelle sider ved døden som formidles. I alle disse bøkene finnes også en snert av ironi og humor. Det er begrunnelsene for at jeg finner mange likhetstrekk med denne formidlingsmåten og *fornektelse V: å spotte døden*.(2.2.1). Dette underbygger Selmer-Olsen og Søbstdads forskning om bruk av humor for å holde vanskelige tema som døden på en viss distanse (2.2.3). Det kan se ut som at formidlingen om døden i bildebøkene tar i bruk en fornektelse for å avkle en annen. Dette kommer for eksempel tydelig fram i bøker som *Roy og And, Døden og tulipanen*, hvor svært nærgående og tabubelagte tema blir behandlet (4.2.3). Formidlingen bør derfor kunne egne seg som utgangspunkt for samtaler i klasserommet omkring mange ulike sider ved døden uten at de nødvendigvis berører angsten noe nevneverdig.

Bøkene som henvender seg til leserne gjennom fantastisk fortelling bør også omfavne et bredt utvalg av elever med hensyn til utviklingsnivå. I følge Fowler kan man ikke forutsette at alle barn i de laveste trinnene på skolen har nådd stadium 2 i utviklingstrinn og dermed evnen til å tenke logisk og konkret (2.3). En formidling om ulike konkrete sider ved døden kan, gjennom en fantasipreget fortellingsform i tekst og bilder, også møte og engasjere de yngste elevene og samtidig ivareta en nødvendig form for beskyttelse.

Den tredje kategorien av beskyttende formidlingsmåter mener jeg har likhetstrekk med *Fornektelse II: Den endelige frelser*. I kapittel 4 hevder jeg at alle bøkene, bortsett fra ei, i det minste har en liten antydning om en formidling om døden og en annen eksistens. I 11 av bøkene formidles dette på en tydelig måte. I ni av disse bøkene formidles det at den døde er i himmelen eller hos Gud. I *Embla* er den døde lagt ut på en lang reise og i *Bestemor og Paradiset* er den døde i en fullkommenhet hvor den bare har det hyggelig og godt, uten at verken Gud eller himmel nevnes spesielt. Felles for disse 11 bøkene er at formidlingen om døden, som å komme til himmelen eller til en annen eksistens, ser ut til å ha en trøstende og beskyttende funksjon. Det er først og fremst hovedfiguren i bøkene, den som opplever tapet, som trøstes. I *Embla* er det hovedfiguren selv som dør, men leseren får følge Embla et stykke på reisen til han forsvinner ut i noe hemmelighetsfullt på den siste oppslagssiden.

Bevisstheten om at livet ender med utslettelse, og overføringen av denne tanken til seg selv er i følge Yalom, årsak til dødsangsten (2.2.2). Han legger vekt på at tanken om ”den endelige frelser” er det mest grunnleggende vern mot døden. Som jeg har vist så hevder han at ”den endelige frelser” kan ses i sammenheng med religion (2.2.1). Yalom tolker sitt eget liv til ikke å stå i tilknytning til en religiøs makt. Samtidig hevder han at en fullstendig avsløring av denne tolkningen er angstskapende for barn. På en side sett kan det se ut som om han mener som religionspedagogen Schweitzer, at barnet trenger den religiøse troen på en himmel for at ikke avsløringen skal bli for brutal (1.3). Men i motsetning til Schweitzer, så ser han det som et mål i utviklingen å kunne erkjenne døden uten den religiøse dimensjonen. Slik jeg tolker Yalom, så forstår han religiøsiteten som motsetningen til erkjennelse. Det blir også en naturlig konsekvens av å tenke livet uavhengig av noe utenfor seg selv. Schweitzer derimot hevder at tolkningen av seg selv i forhold til et større Jeg ”kan skænke barnet den anerkendelse, hvorved dets Jeg kan blive til et frit væsen i forhold til alle mennesker” (Schweitzer: 2006, s. 33). I følge denne tanken blir Gudstroen heller en frigjørende mulighet til å kunne erkjenne døden enn en fornektelsesstrategi. Selv er jeg enig med Schweitzer i at en tolkning av livet i tilknytning til en religiøs makt, slik mennesket som skapt tolkes innenfor luthersk teologi, skaper trygghet og trøst, fordi både livet og døden har en retning innenfor denne relasjonen. Men jeg mener også at religiøsiteten i tilknytning til døden kan fungere som en fornektelsesstrategi for det inntrufne. I så fall fungerer den kanskje trøstende, men neppe frigjørende for eleven.

Fig. 2 viser at i to av bøkene brukes ingen av de tre beskyttende formidlingsmåtene. I *Reisa til Leit* formidles det også at den døde har gått over i en annen eksistens. Men som jeg har vist i 4.2.4, nyttes dette først og fremst som beskrivelse av den mentale reisen til den sørgende hovedfiguren. I boka er den sørgende på leting etter faren. I følge Edvardson og Dyregrov er det en vanlig sorgreaksjon blant barn mellom 6 – 11, som en kompensasjon for sinne, å være på leting etter den døde (2.2.3). I denne boka er det først og fremst hovedfigurens egen sorgprosess som formidles. Selv om ingen av de tre beskyttende formidlingsmåtene er spesielt framtreddende, kan jeg ikke se at formidlingen skulle være spesielt angstskapende.

I *Farvel, Rune* derimot mener jeg at denne utelatelsen har betydning. I boka er formidlingen stort sett realistisk. At den døde er et barn og attpåtil en nær venn av hovedfiguren og tegnes realistisk, skaper en intens nærhet til leseren. På den ene siden ser jeg det som positivt at døden forklares utilsørt og direkte. Det hindrer barnet i å fantasere videre om hva som skjer

med den døde. Denne aldersgruppen, som vi har sett fra utviklingspsykologien, tenker i konkrete termer og har dermed behov for konkrete forklaringer (2.3,1). I tilknytning til teksten kan enkelte av bildene i denne boka også virke forsterkende. I denne boka avkles de fleste strategiene, uten at noen viktige strategier opprettholdes til beskyttelse. Hjemme i armkroken, hvor man i større grad kan følge opp reaksjonene enn på skolen, mener jeg at boka kan egne seg veldig godt til kunnskap og videre refleksjon omkring døden og slik være med på å avdekke angsten. Jeg mener likevel at det er vanskelig å hevde kategorisk at bøker som formidler døden så nært og direkte egner seg til bruk i klasserommet med frykt for at de heller kan øke dødsangsten enn å mildne den. Læreren har neppe muligheter til å møte alle eventuelle reaksjoner som kan oppstå etter undervisningstimen. I følge Edvardson har barnet behov for et vern og beskyttelse for tapsfølelsen av sin egen selvstendighet (2.2.2).

6.2.3 Konklusjon

Vurderingen min, om de 20 bøkene egner seg som utgangspunkt for å ”kunne uttrykke tanker om livet, tap og sorg”, har særlig vært gjort med tanke på at de skal være egnet til å hjelpe elevene til større erkjennelse av døden. Jeg forutsetter, på bakgrunn av den psykologiske forskningen som jeg har presentert i kapittel 2, at elevenes bakgrunn og erfaring er forskjellig, men at angsten for døden på ulikt vis er grunnleggende. Fornektelsesstrategiene hos barn har, i følge den teoretiske tenkningen om dette, både en angstskapende og en beskyttende effekt. Formidling omkring døden bør derfor både være opplysende samtidig som de ivaretar elevenes trygghet. I bøkene brukes formidlingsformer som er beslektet med enkelte av fornektelsesstrategiene. Dette vurderer jeg som en nødvendighet i kunnskapsformidlingen om dette temaet. Gjennom lesingen kan elevene få hjelp til å avsløre enkelte sider ved døden, uten å måtte slippe taket i strategier som virker beskyttende.

I undervisningen, hvor samtalen og refleksjonen omkring døden som tema er det sentrale, ser jeg det som nyttig og nødvendig med et rikt og mangfoldig utvalg av bildebøker som utgangspunkt for dette. Det mener jeg å ha vist at utvalget mitt representerer. Når jeg på den ene side hevder at 19 av disse bøkene egner seg i skolen for elever i 1. – 4 trinn, er det ikke minst på grunn av bildeboka som kommunikasjonsmiddel. Gjennom bildene kommuniserer den med barnet på dets eget nivå. På den andre siden mener jeg at i *Farvel, Rune* kan språk og bilde bli for brutale i formidlingen i tilknytning til dødsangsten. I boka forklares døden på en svært konkret måte både gjennom tekst og bilde. Jeg mener at denne boka kan avkle enkelte

elever det nødvendige beskyttelsesverket som de trenger i møte med dette temaet. På bakgrunn av klassens sammensetning må læreren til syvende og sist avgjøre hva som passer hver enkelt, enten til bruk i samlet klasse eller i tilpasset undervisning.

På grunnlag av hva jeg nå har vist, mener jeg at alle bøkene, bortsett fra *Farvel, Rune* bør kunne brukes som læremidler i en samlet undervisningen om døden. Samtidig understreker jeg lærerens ansvar for å tilpasse bruken av bøkene ut fra de enkelte elevers emosjonelle behov, enten undervisningen er samlet eller individuelt tilpasset. Jeg presiserer at denne vurderingen først og fremst er gjort i tilknytning til det nevnte kompetansemålet. I det neste delavsnittet vil enkelte av bøkene også vurderes ut fra skolens verdiformuleringer.

6.3 Vurdering av de tre utvalgte kristne bøkene

Felles for de kristne bildebøkene er at døden formidles innenfor en kristen trostradisjon. Slik jeg har tolket læreplanen gir den rom for at en kristen tolkning av døden, på lik linje med tolkninger innenfor andre trostradisjoner, har sin berettigelse i RLE – undervisningen.

Samtidig som undervisningen skal gi kunnskap om en trostradisjon, skal den også ivareta hver enkelt elev innenfor de ulike meningssammenhenger som de tilhører. Det stilles dermed strenge krav til hva som formidles i klasserommet. I dette avsnittet vil jeg i først omgang vurdere om de kristne bøkene egner seg på bakgrunn av skolens verdigrunnlag. I tilfelle, vil jeg videre drøfte om de er nyttige bidragsytere til å nå de to kompetansemålene innenfor hovedområdet *kristendom*. Jeg vil starte med å drøfte noen prinsipper som jeg mener er grunnleggende i læreplanen for vurderingen av hva som egner seg.

6.3.1 Prinsipper for RLE – undervisningen i læreplanen

I læreplanen legges det vekt på at RLE – undervisningen skal gi ”kunnskaper om religioner og livssyn og om den funksjon disse har både som tradisjon og som aktuelle kilder til tro, moral og livstolkning”.³⁸ På den ene siden legges det vekt på at kunnskapen om ulike trostradisjoner og livssyn skal bidra til å gi elevene et felles kunnskapsgrunnlag og referanserammer og gi dem ny innsikt. I læreplanen uttrykkes det at hvis elevene skal bli kjent med de ulike religioner og livssyn på en måte som engasjerer dem og slik kan bidra til å gi dem ny innsikt,

³⁸ Læreplan i RLE, ”Formål med faget”: 2008, s. 1

så må de formidles ”ut fra sitt særpreg og mangfold”.³⁹ Bildebøker som formidler døden ut fra en kristen trostradisjon bør derfor være gode bidragsytere til denne delen av undervisningen. På den andre siden understrekes det at undervisningen skal favne alle elevene og være ”objektiv, kritisk og pluralistisk”. Videre legges det vekt på at ”i undervisningen skal det ikke være forkynnelse eller religionsutøvelse”. Det kan virke som om det er et visst motsetningsforhold mellom disse sidene ved formidlingen i RLE – undervisningen. Når jeg skal vurdere hver enkelt av bøkene med tanke på om de fyller læreplanens kriterier for hva som egner seg til bruk i RLE – undervisningen, er det, blant annet, på grunnlag av om de fyller kriteriene for å være objektiv, kritisk og pluralistisk og å være ikke – forkynnende. Jeg vil derfor først gjøre det klart hvordan jeg tolker begrepene slik de brukes i læreplanen.

Objektiv, kritisk og pluralistisk

Religioner og livssyn nevnes som gjenspeiling av menneskers dypeste spørsmål, og RLE – undervisningen skal være arenaen hvor disse spørsmålene diskuteres, slik at samtalen kan være til hjelp for elevene til å få ny innsikt omkring spørsmålene. Videre har jeg vist at det i læreplanen legges vekt på at undervisningen skal engasjere. En slik undervisning må nødvendigvis ha preg av en viss form for subjektivitet. Objektivitetsbegrepet, slik det blir brukt i læreplanen, kan derfor ikke tolkes som motsetningen til subjektivitet. Det vil i tilfelle si at undervisningen ikke kan ha karakter av noe personlig (Afdal: 1997, s. 161). I stedet må begrepet tolkes i tilknytning til de to andre; kritisk og pluralistisk. Gjennom de tre begrepene understrekes det at alle religioner og livssyn skal behandles på lik linje. Denne tolkningen gjør jeg på grunnlag av læreplanens videre presisering av begrepene med ordene ”saklig” og ”upartisk”. At undervisningen skal være objektiv, kritisk og pluralistisk tolker jeg derfor først og fremst som uttrykk for et likeverdighetsprinsipp i behandlingen av de ulike religioner og livssyn. Det må i en del tilfeller bety at når elevene lærer om en religion eller et livssyn, så må det gis muligheter til å kunne sammenlikne med hvordan andre religioner livssyn tenker om det samme temaet. Ved å sammenlikne ulike livssyn gis det også mulighet for elevene til kritisk tenkning og egen vurdering omkring kunnskapen.

³⁹ Læreplan i RLE, ”Formål med faget”, 2008

Forkynnelse

Videre uttrykkes det i læreplanen at undervisningen ikke skal være forkynnende.

Undervisning i en trostradisjon er en undervisning i tradisjoner som i seg selv er forkynnende (Sødal: 2006, s. 31). Hvis elevene skal bli kjent med religionene og livssynene så må de bli kjent med dem som forkynnende. ”Forkynnelse er altså ikke en anvendbar grense for religionsundervisningens innhold” (Afdal: 1997, s. 165). Like fullt tolker jeg begrepet som at det markerer en grense for hva som kan formidles. ”Å få kjennskap om” står i et visst motsetningsforhold til ”å påvirkes til”. Slik jeg tolker læreplanen om at alle religioner og livssyn skal behandles ut fra sitt særpreg, så skal religionene formidles for elevene på en slik måte at elevene lærer om religionen, i motsetning til å påvirkes til den. Jeg tolker derfor undervisningen som forkynnende når foresatte eller elever som representerer en religion eller livssyn har rimelig grunn til å oppleve formidlingen av en annen religion eller et annet livssyn som utøvende eller proklamerende.

Jeg mener derfor å ha begrunnet, at det på den ene siden er akseptabelt å bruke bildebøker i undervisningen som formidler døden ut fra en kristen trostradisjon til tross for at bøkene, ved å være kristne, inneholder forkynnende element. På den andre siden må ikke formidlingen være av en slik art at den bryter grensen for det akseptable ved å proklamere det kristne perspektivet som mer sant enn andre livssyn. Hvis formidlingen i bøkene skal kunne ha en verdi for alle elevene, må man kunne forutsette at formidlingen kan ha en positiv funksjon ved å gi ny innsikt. Den må derfor ikke virke ekskluderende på elever med et annet livssyn. Slik jeg ser det kan et brudd på kravet om saklighet i formidlingen gi særlig uheldige og angstskapende konsekvenser for eleven når temaet dreier seg om døden og livet etter. Jeg har for eksempel vist at innenfor luthersk teologi regnes troen og dåpen som ”inngangsporten” til det evige liv. Denne tolkningen har på den ene siden en sentral plass i den kristne trostradisjonen, men en formidling hvor denne siden ved teologien blir betont, kan også virke ekskluderende når det formidles for en elev som tilhører en annen religion eller livssyn. Læreren har et stort ansvar i RLE – undervisningen for hvilke metoder hun ønsker å bruke i formidlingen. En luthersk tolkning av det evige liv kan for eksempel formidles ved at man samtidig formidler hvordan andre religioner og livssyn tolker dette slik jeg ovenfor har vist kan være til hjelp for elevene til kritisk tenkning. Når jeg skal drøfte om den kristne tolkningen av døden i bildebøkene egner seg til bruk i skolen må jeg på den ene siden vurdere innholdet i bøkene, men også drøfte enkelte sider av hvordan bøkene kan brukes.

Tilpasset opplæring

Jeg har vist at tilpasset opplæring når døden er temaet bør ta hensyn både til intellektuelle og emosjonelle ulikheter hos elevene. Men undervisningen bør også ta hensyn til religiøse og livssynsmessige ulikheter innenfor gruppen. Det kan bety at arbeidsmåter og materiell, slik som de kristne bildebøkene, på enkelte områder kan være i strid med den livssynsmessige bakgrunnen til en elev, men være tilpasset og godt egnet for en annen elev eller grupper med en annen kulturell eller religiøs bakgrunn. I formålskapitlet til KRL – faget ble det, i tilknytning til tilpasset undervisning, uttrykt: ”bruk av tilpasset opplæring er nødvendig for å komme elevene religiøse bakgrunn i møte”.⁴⁰ Denne formuleringen har forsvunnet i RLE - planen. I stedet står det: ”I undervisningen skal det benyttes varierte og engasjerende arbeidsmåter som skal bidra til å formidle alle sider ved faget”.⁴¹ Med denne endringen kan det se ut som at RLE – faget ikke legger like stor vekt på at den tilpassede undervisningen skal ivareta elevens religiøse bakgrunn. På den andre siden så nevnes det også i RLE – planen at ”individuelle og lokale hensyn bør ivaretas”.⁴² Det bør gi rom for at enkelte kristne bøker, som kan virke forkynnende på barn som representerer andre religioner og livssyn, likevel kan brukes for enkelte elever med en kristen religiøs bakgrunn. Jeg har imidlertid grunn til å regne med at elever som føler tilhørighet til kristendommen heller ikke kan betraktes som en ensartet gruppe. Det gjør jeg på bakgrunn hva Ida Marie Høeg skriver i doktoravhandlingen *”Velkommen til oss” Ritualisering ved livets begynnelse* (2008). Hun grupperer medlemmene i Den norske kirke i tre kategorier og gir dem betegnelsene aktivitetskristne, kulturkristne og ikke – kristne (Høeg: 2008, s. 64). De aktivitetskristne er dem som sitter i kirkens råd og utvalg eller er initiativtakere, eller bare brukere av kirkens tilbud (2008: s. 65), mens de kulturkristne har et mer passivt forhold til kirken (2008: s. 64). Jeg ser det som sannsynlig at disse kategoriene også er representert i en klasse eller undervisningsgruppe. Slik jeg anvender begrepene så er de først og fremst betegnelser for elevens bakgrunn gjennom tilhørighet i familien. Jeg kommer til å nytte disse begrepene når jeg skal vurdere om enkelte bøker egner seg til tilpasset opplæring for utvalgte grupper eller individer. En god del av elevene med en kristen religiøs bakgrunn hører også til frimenigheter. Disse regner jeg som å tilhøre kategorien aktivitetskristne, fordi en slik tilhørighet gjerne baseres på et aktivt valg.

⁴⁰ Læreplanverket for kunnskapsløftet: 2006, s. 71

⁴¹ RLE – planen : 2008, s. 1

⁴² Læreplan for RLE: 2008, s. 1

I siste instans blir det læreren, som formidler og tilrettelegger av undervisningen, som må avgjøre hva som egner seg for hvem. Likeens mener jeg at det blir lærerens oppgave å presentere bøkene på en slik måte at de hjelper elevene til undring og refleksjon.

Det er ut fra disse prinsippene jeg nå vil diskutere enkelte funn som jeg har presentert i kapittel 5, og diskutere om bøkene kan bidra til kunnskapsformidling omkring en kristen tolkning av døden på en slik måte at de kan gi ny innsikt for alle, eller om de kun er rettet mot en eventuell smalere elevgruppe.

6.3.2 Vurdering av *Bestefar og Maria*

Denne boka har en tydelig forkynnende hensikt. Dette kommer klart fram allerede i deler av paratekstene, hvor det på innsidepermen uttrykkes at det er det kristne håpet om det evige liv som gir grunnlag for å kunne formidle døden for barn med håp og optimisme. Likeens uttrykkes det gjennom bibelverset på den siste oppslagssiden at det er den kristne troen som gir grunnlag for håpet (5.2). Den trygge atmosfæren som formidles gjennom hele boka har, i følge teksten på innsidepermen, grunnlaget i den kristne troen. Dermed formidles det indirekte at en tolkning av døden utenfor den kristne troen ikke gir grunnlag for den samme optimisme. Denne rammen mener jeg kan være med på å gjøre boka forkynnende. Denne formidlingen henvender seg imidlertid først og fremst til voksne. Altså kan boka leses for elevene uten at henvendelsen til de voksne behøver å formidles.

Som jeg har vist i kapittel 5, så formidles det i boka mange svar på ulike teologiske spørsmål om døden for barn, slik som dødens årsak og hvem som kommer til himmelen. Jeg har også vist at denne formidlingen først og fremst foregår i verbalteksten selv om bildene har en viktig funksjon både komplementært og tolkningsmessig (5.2.5). Formidlingen i verbalteksten er informativ og forklarende. Det er den voksne som forklarer for barn om en rekke teologiske spørsmål omkring døden. I verbalteksten formidles et trosbegrep som setter noen mennesker ”innenfor” og andre ”utenfor”. Dette kommer blant annet til uttrykk når Maria blir forklart av bestemor hvem som kommer til himmelen. Da svarer bestemor at det gjelder de som tror (5.2.4). Bestefar har tidligere i boka forklart for Maria at det er Jesu oppstandelse som er grunnlaget for at alle de troende skal få evig liv. Den kristne troen formidles dermed som avgjørende for å komme til himmelen (5.2.2). I kapittel 4 har jeg vist at den doble utgang er et sentralt tema i læren om døden innenfor kristendommen. Kompetansemålet, hvor det

uttrykkes at ”elevene skal kunne samtale om kristendom og hvordan religiøs praksis kommer uttrykk gjennom leveregler, bønn, dåp, gudstjeneste og høytider”, bør derfor på den ene siden gi rom for en formidling av hvordan troen henger sammen med synet på døden. På den andre siden brukes det enkelte begrep som jeg mener kan være uheldig til bruk i en klasse hvis boka brukes alene og uten at det legges til rette for kritisk tenkning. Når livet etter døden formidles som en følge av en tro, som enkelte elever ikke kan identifisere seg med, mener jeg at det er stor sjanse for at formidlingen ikke bidrar til en positiv livstolkning. Særlig problematisk kan det være for elever innenfor kategorien kulturkristne, fordi disse definerer seg sannsynligvis verken som troende eller ikke-troende. Det er derfor vanskelig å tenke at boka, gjennom verbalteksten, gir en positiv og ny innsikt i tilknytning til døden for disse elevene hvis dette er den eneste boka som brukes i undervisningen for å formidle hva kristendommen lærer.

Samtidig formidles livet og døden i boka, som en del av naturens kretsløp. Dette blir sterkt understreket i de store og klare bildene som fyller størstedelen av oppslagssidene. Bildene formidler mennesker, dyr og planter som står i et avhengighetsforhold til hverandre. I 5.2.5 har jeg vist hvordan dette kommer til uttrykk gjennom kjente symboler som hender som berører hverandre, dyr som blir født, høner som legger egg og frø som blir lagt i jorden for så å titte fram med små spirer. I den kristne tradisjonen er dette kjente symbolske uttrykk for et håp om et nytt liv etter døden. Like naturlig som at liv blir født, formidles det også gjennom bildene som naturlig, at livet må dø. Det starter med bilder av at katten dør og deretter er det bestefar sin tur. Det smertefulle ved døden, at man må skilles fra dem som man er glad i, formidles også gjennom bildene. Den sorte kisten som bæres av de sortkledde mennene og føres inn i bilen, formidler døden som noe vondt og vanskelig å komme overens med. Dette mener jeg gjør boka godt egnet som læremiddel til å fremme kompetansemålet som blant annet uttrykker at eleven skal kunne (...) ”gjøre bruk av estetiske uttrykk knyttet til kristendommen”.

Til bruk i samlet klasse mener jeg at boka kan brukes når det legges godt til rette for en kritisk tenkning slik jeg har forklart i 6.3.1. Dette mener jeg til tross for at boka også er forkynnende. Det forkynnende er først og fremst framtreddende i henvendelsen til den voksne og ved at det er et kristent, og dermed et forkynnende budskap som formidles. Jeg kan ikke se at det tas i bruk appellerende og overbevisende formidlingsmåter som kunne være til hinder for elevene for kritisk tenkning. Sammen med andre bøker om døden, som representerer andre religioner og livssyn, kan den være med på å formidle hva kristendommen lærer om dette temaet.

I tilpasset undervisning

Elever som på forhånd er fortrolig med de kristne begrepene og føler tilhørighet til kristendommen, kan ha utbytte av å lese boka, for eksempel i en sorgsituasjon eller når undervisningen foregår ved individuell lesing eller lesing i smågrupper. Det er fordi det i stor grad nyttes tradisjonelle teologiske begrep i verbalteksten som å betegne mennesket som skapt (5.2.1), benevnelsen ”være hjemme hos Gud” (5.2.2), ”å være troende” (5.2.4) og referansen til Jesu oppstandelse som grunnlaget for tanken om evig liv (5.2.2). På bakgrunn av Tamminens forklaring om barns bruk av teologiske begrep er det grunn til å tro at elever som vokser opp i miljø som tilhører de aktivetskristne, har nytte av begrepene til å kunne tolke sitt eget liv og sin egen død (2.4.4). I tilknytning til bildene er det sannsynlig at formidlingen bygger opp under tanken om å være ivaretatt av Gud også i døden. Dette tror jeg kan skape trygghet hos elevene.

Jeg har likevel noen kritiske innvendinger til formidlingen som skjer gjennom verbalteksten, også med tanke på bruk til elever som tilhører den nevnte gruppen. Når Maria spør bestemor om hvorfor Gud lar folk dø indikerer allerede spørsmålsstillingen en tolkning av Gud som den som ”bestemmer” over døden. Svaret fra bestemor: ”fordi menneskene ikke ville gjøre som Gud sa” er med på tegne et bilde av Gud som en streng far som straffer barna når de ikke gjør som han sier. I 2.4.3 har jeg vist at målgruppens konkrete tenkning gir Gud antropomorfe trekk. Formidlingen kan i verste fall føre til tolkning blant elevene, at Gud straffer med døden når menneskene ikke gjør slik som Gud vil.

6.3.3 Vurdering av *Pelle og de to hanskene*

Denne boka har også en klar pedagogisk hensikt, å formidle hva kristendommen lærer om døden. Dette kommer særlig til uttrykk gjennom verbalteksten. I denne boka har også verbalteksten fått en mer dominerende plass enn bildene. Den inneholder mange tydelig forkynnende element som jeg nå vil gjøre rede for.

Hovedtemaet i boka er fru Finkeltopp sin forklaring om hva som skjer med den døde. Fru Finkeltopp har en autoritetsrolle i fortellingen, som den som har greie på de teologiske spørsmålene. Utleggingene som blir tillagt henne får dermed en spesiell vekt i form av klare fakta, og enkelte ganger også av proklamasjoner. Dette kommer for eksempel til uttrykk når hun forklarer om Susanne som umiddelbart etter døden har kommet til himmelen, i

motsetning til den døde kroppen som ble kjørt til sykehuset: ”Men Susanne er ikke der. Hun er hos Gud, og hun lever” (s. 42). Den pedagogiske utleggingen ved bruken av de to hanskene, har også en sterk appellerende effekt. Det er først og fremst bruken av kontraster som gir denne effekten. Det jordiske og det himmelske som hanskene symboliserer, blir framstilt ved en brun, trist hanske, mens den himmelske beskrives i teksten som ”laget av silke, og den har nydelige broderier av gulltråd og perler” (s. 45). Det himmelske, som motsetningen til det jordiske, blir videre understreket i teksten med ord som tradisjonelt appellerer til barn slik som gulltråd og perler. Jeg har vist i 5.3.2 at det døde barnet benevnes som å være ”prinsesse av himmelen” og at hun har fått ”prinsessekrone av kong Jesus”. Virkemidlene kan se ut til være ment å ha en trøstende effekt for den sørgende, men i formidling til elevene på dette alderstrinnet er det sannsynlig å regne med at de også har effekt av være overbevisende. Den overbevisende effekten forsterkes når formidlingen skjer gjennom fortellingen. Dette mener jeg på grunnlag av Fowlers forskning, som hevder at barn innenfor målgruppa, ennå ikke har evnen til å stige ut av fortellingen og analysere den utenfra (2.3.1). Det betyr at de ennå ikke har mulighet til å kunne vurdere formidlingen kritisk. I stedet kan man regne med at effektbruken fører til religiøs påvirkning. Da bryter formidlingen med RLE – fagets intensjoner om at faget ikke skal være forkynnende.

Selve bokmediet bildebok forsterker det forkynnende. I innledningskapitlet, i 1.3.2, har jeg blant annet nevnt som særtrekk for bildeboka, at den ved å henvende seg til leseren gjennom flere modaliteter som tekst og bilde, også appellerer til flere sanser hos barnet. Bildene understreker autoriteten i fru Finkeltopps formidling, ved at hun framstilles som stor, vennlig og trygg. Det er stor sannsynlighet for at barnet som leser vil identifisere seg med hovedpersonen Pelle og bli overbevist av fru Finkeltopps utlegninger.

Førsteamanuensis ved Høgskolen i Østfold, Ruth Danielsen forklarer om en del kritiske innvendinger til bruk av fortellingen i skolen i tilknytning til religiøs formidling, særlig fra muslimsk og humanetisk hold (Danielsen: 2006, s.120). Skepsisen er både knyttet til frykten for påvirkning og til problemet ved at barn ”utsettes” for religiøse fortellinger. Kritikken forteller at det er grunn til å understreke forsiktighetsreglene når man tar i bruk fortellingen i RLE – faget. Jeg mener derfor at denne boka ikke egner seg til bruk i skolen i samlet gruppe i RLE – undervisningen.

Tilpasset undervisning

I boka formidles tilstanden etter døden som en fullkommenhetstilstand hvor alle jordiske ønsker og drømmer blir oppfylt. Slik står den i sterk kontrast til de tunge og vanskelig følelsene som de sørgende har når man mister noen man er glad i. Det er sannsynlig at tanken om at den døde lever i en fullkommen lykketilstand kan ha en lindrende virkning på sorgen. Jeg mener likevel at denne type formidling kan ses i sammenheng med strategien som Yalom kaller ”den endelige frelser”, fordi den både har en beskyttende effekt i forhold til det inntrufne, men også avleder oppmerksomheten fra det reelle som døden representerer. I 6.2 har jeg diskutert nødvendigheten av en balanse i formidlingen i tilknytning til barnets behov for konkrete forklaringer og for beskyttelse. I denne boka mener jeg at beskyttelsen, ved å avlede oppmerksomheten på himmelen, dominerer en formidling av det konkrete og fysiske ved døden. Denne balansen mener jeg å ha påvist er nødvendig for alle barn. Det må også gjelde elever i kategorien aktivitetskristne. Polariseringen i formidlingen mellom det jordisk og himmelske gir lite rom til refleksjoner omkring det jordiske.

Til tross for den ensidige formidlingen om hva som skjer med den døde, tar boka opp mange sider ved døden innenfor en kristen kulturkrets. Det gjør at jeg likevel mener at barn, innenfor kategorien aktivitetskristne, kan ha utbytte av å lese boken.

6.3.4 Vurdering av *Gule roser til pappa*

Denne boka formidler også sentrale sider av en kristen tolkning av døden. Den poetiske formidlingen, både i verbaltekst og bilde, skiller seg fra den pedagogisk forklarende i de to andre. I stedet for å formidle kunnskap om kristen tolkning av døden ved å overbevise eller appellere, formidles dette på en måte som gir rom for en videre undring hos leseren. Slik mener jeg at den kan bidra til ny innsikt. Jeg vil gi noen begrunnelser for dette i det følgende.

Formidlingen gjennom verbalteksten skjer, både gjennom uttrykk av den voksne og barnets refleksjoner og undringer omkring døden. Dette har jeg gjort rede for i 5.4. Formidlingen skjer som en dialog mellom den voksne stemmen og barnets. Dialogformen gir rom for å møte formidlingen med kritiske innvendinger. Å stimulere til undring og refleksjon står som sentrale mål for RLE – faget. Likeens uttrykkes det i formålkapitlet at undervisningen skal være kritisk. Barnets stemme, slik den kommer til uttrykk på nedre delen av lappene, er en

bearbeiding av det som formidles gjennom den voksne stemmen. Gjennom identifikasjon med barnet er det sannsynlig at det lesende barnet vil fortsette refleksjonen og undringen.

Selve fortellingen formidles gjennom den voksne stemmen. Denne stemmen veksler mellom bruk av et enkelt fortellerspråk og mer kompliserte bilder og begreper. Det er særlig når den voksne må forklare hva som skjer med den døde at disse bildene og begrepene brukes.

Det er sannsynlig at barn innenfor målgruppen, ikke umiddelbart kan skjønne betydningen av disse (se eksempler gjennom sitat i 5.4.1). Et begrep som brukes gjennomgående i boka er ”å være i Guds hånd”. Fowler hevder på den ene siden at barn innenfor denne aldergruppen ennå ikke evner å tolke bilder og religiøse begrep i overført betydning (2.3.1). Samtidig mener jeg at denne typen formidling har sin berettigelse, fordi begrepsbruken ikke lukker eleven/leseren inne i konkrete forestillinger. I stedet er det sannsynlig at det gis mulighet for å utvikle det religiøse språket, slik også John M. Hull ser på som nødvendig for å kunne utvikle og kommunisere sin livstolkning (2.3.3).

Formidlingen gjennom bildene

Bildene i boka har en høy kunstnerisk kvalitet. Dette har jeg har gjort rede for i 5.4.3.

Uavhengig av verbalteksten er det kun den nest siste oppslagssiden som formidler noe spesielt religiøst. Bildet formidler nøkternt kisten med den døde, stående under det kristne korset. Oppå kisten ligger en gul rose som peker mot korset. Et gult, brennende stearinlys lyser i samme retning. Dette er sentrale symboler innenfor den kristne kulturen i tilknytning til døden. Det er symboler som elevene skal kunne gjenkjenne i følge kompetansemålet i læreplanen.⁴³ I verbalteksten i tilknytning til bildet, forklares det at på silkebåndet, som er knyttet rundt rosen(e), står det ”Hvil hos Gud”. I teksten under uttrykker hovedfiguren i verbalteksten: ”Ha det bra, pappa”. Ikonoteksten formidler både her og på flere andre oppslagssider, som jeg har gjort rede for, en kristen tro om et fortsatt håp etter døden. Men formidlingen er ikke appellerende eller påtrengende. Formidlingen om det kristne hører inn under selve fortellingen om hvordan en kristen familie tolker døden.

6.3.5 Konklusjon

Jeg mener at *Bestefar og Maria* kan brukes som helhet i undervisningen der læreren legger til rette for en kritisk tenkning omkring emnet. Likeså mener jeg at boka kan bidra som

⁴³ Elevene skal kunne ”gjenkjenne kunst og gjøre bruk av estetiske uttrykk knyttet til kristendommen”.

læremiddel til å gi kunnskap om en kristen tolkning av døden i tilpasset undervisning for elever innenfor kategorien aktivitetskristne. Derimot er jeg skeptisk til bruk av denne boka i tilpasset undervisning for de kulturkristne.

Det er særlig på grunnlag å være forkynnende at *Pelle og de to hanskene* ikke egner seg som læremiddel i samlet klasse. Boka formidler likevel ulike sentrale sider ved ulike ritualer i tilknytning til døden som er vanlige i en kristen kulturkrets. Jeg mener derfor at elever, innenfor kategorien aktivitetskristne, kan ha nytte av boka i tilpasset undervisning.

Derimot mener jeg at *Gule roser til pappa* egner seg godt for elever fra ulike religioner og livssyn, som læremiddel. Den formidler en kristen tolkning av døden, men formidlingen har verken forkynnende trekk eller virker upartisk og ekskluderende. Derimot virker den oppmuntrende til en videre undring og refleksjon omkring temaet.

Kapittel 7 – Avslutning og konklusjoner

I denne oppgaven har jeg svart på følgende fire problemstillinger: 1. Hvordan blir døden tolket innenfor 20 bildebøker? 2. Hvordan blir døden tolket kristent sett innenfor tre av disse? 3. Treffer bøkene barnas emosjonelle og kognitive nivå? 4. Egner bøkene seg til bruk i skolen til livstolkende arbeid omkring døden? Problemstilling 1 har jeg besvart gjennom en tendensanalyse av de 20 bildebøkene. Problemstilling 2 har blitt besvart gjennom en grundigere analyse av tre av bøkene. Gjennom de to analysekapitlene har jeg også besvart problemstilling 3. Funnene som har blitt gjort etter at jeg har besvart problemstilling 3 har vært avgjørende for min videre besvarelse av problemstilling 4. Dette vil jeg nå gjøre rede for.

Analysene har blitt gjort på bakgrunn av teorier innenfor psykologien som forteller at døden spiller en avgjørende rolle for barnets liv og utvikling. Disse har vært nødvendige for at jeg skulle kunne besvare problemstilling 3, om bøkene treffer barnas emosjonelle nivå. Jeg har særlig vist til teorier fra psykiateren Irvin Yalom og utviklingspsykologen John Bowlby på dette feltet. Begge teoriene dreier seg om at frykten for døden medfører en eksistensiell dødsangst hos barn. Mens Yalom hevder at angsten først og fremst skyldes frykten for tapet av selvet, mener Bowlby at den først og fremst gjelder frykten for tapet av nærmeste omsorgspersoner. I oppgaven har jeg valgt å se de to teoriene i sammenheng, fordi et tap av nærmeste omsorgspersoner i siste instans vil bety en trussel mot selvet hos barn. Det er fordi barnet er avhengig av en voksen for å klare seg. I følge Yalom så arver barnet angsten for døden av de voksne. De voksnes angst, hevder han, hindrer dem blant annet i å samtale om dette temaet med barn. Yalom nevner ulike fornektelsesstrategier som oppstår for å holde bevisstheten om døden på avstand. Han ser det som en viktig og nødvendig utviklingsoppgave å komme til rette med dødsangsten. Det skjer når barnet klarer å gi slipp på strategiene og erkjenne døden. Men avsløringen av døden må ikke bli for brå. Det kan se ut som at fornektelsesstrategiene har en nødvendig og beskyttende effekt. Gjennom tendensanalysen har jeg funnet at det gjennom tekst og bilder tas i bruk ulike formidlingsmåter som hjelper barn til den nødvendige beskyttelse når ulike sider ved temaet døden formidles. De beskyttende formidlingsmåtene har mange likhetstrekk med enkelte av fornektelsesstrategiene. Disse brukes for å skape en balanse i form av avsløring og beskyttelse. Jeg har derfor lagt stor vekt på denne balansen i formidlingen, når jeg har vurdert bøkene til bruk i skolen.

I analysene har jeg også støttet meg til teorier innenfor religionspsykologisk forskning og da særlig til den amerikanske religionspsykologen James Fowler og den finske professoren Kalevi Tamminen. Mens Fowlers forskning først og fremst er opptatt av at barns intellektuelle og religiøse utvikling skjer i ulike faser og med universelle kjennetegn slik utviklingspsykologien forklarer om dette, er Tamminen mer opptatt av den fenomenologiske innfallsvinkelen til dette emnet, som forteller *hva* barn er opptatt av. Begge forskerne mener at barn utvikler abstrakt tenkning med utgangspunkt i det konkrete. Teoriene til de to forskerne har også vært nødvendige som grunnlag for å kunne besvare problemstilling 3 på spørsmålet om formidlingen i bildebøkene treffer barnas kognitive nivå.

I tendensanalysen har jeg funnet at en sentral formidlingsmåte i bildebøkene, og som har en rolle som beskyttelse, er blant annet valget av hvem som er den døde i fortellingen. I følge Bowlbys tilknytningsteori hører et dyr, nabo eller en gammel oldemor til barnets fjerne relasjonsskjede. Et tap av disse fører ikke til den samme trussel for barnet som når den døde er innenfor den nære relasjonsskjeden. I 13 av bøkene er den døde i den fjerne, og i 7 er den døde i den nære. Formidlingsmåten nyttes både som beskyttelse og avsløring av døden. Når den døde for eksempel er en fugl, gis det større mulighet til å utforske og fabulere omkring andre kontroversielle sider ved døden enn om den døde var mamma eller pappa. Ingen av bøkene handler om at den døde er mamma eller om at begge foreldrene dør. At den døde ikke er mamma, har jeg tolket som uttrykk for en holdning om at barn er sterkere knyttet til mamma enn til pappa, og at en formidling av tap av mamma derfor ville ha medført større angst. At ingen av bøkene handler om tap av begge foreldre, tolker jeg også som uttrykk for at dette ville ha vært svært angstskapende for barn.

Fantastisk fortelling er en annen formidlingsmåte som nyttes for å holde en viss avstand, mens sentrale sider ved døden formidles. Dette gjøres særlig i seks av bøkene. Dette er imidlertid ikke helt konsekvent, fordi fantastiske elementer utnyttes i særlig grad i bildene, også gjerne der fortellingen i verbalteksten er realistisk. Dette nyttes særlig i formidlingen om døden som en annen eksistens.

At den døde går over i en annen og transendent tilværelse, formidles i alle bøkene bortsett fra i ei. Dette formidles enten gjennom vage antydninger, som et ledd i en sorgprosess, som lekende, fabulerende eller utforskende, eller som utdypende og mer teologisk forklarende. I

11 av bøkene formidles dette tydeligere enn i de andre bøkene. Dette tolker jeg som at bildebokforfatterne mener at en naturvitenskapelig forklaring av døden alene er for krevende å kunne erkjenne for barnet. I stedet trenger det en form for beskyttelse for det avslørende spørsmålet som dette temaet representerer. I følge Yalom er beskyttelsen en fornektelsesstrategi som etter hvert bør avkles. Selv har jeg argumentert for at religion, i motsetning til å være en fornektelsesstrategi, kan være med på å gi barnet en positiv livstolkning og skape frihet til bedre å våge å erkjenne døden. På den andre siden mener jeg at himmelforkynnelsen for barn også kan være av en slik art at den fungerer som en fornektelse. Det kan for eksempel være når den skygger for den reelle sorgen som barnet føler ved et tap. Jeg har vist at i noen få av bildebøkene, slik som *Godnatt da, mormor* og *Pelle og de to hanskene*, så formidles himmelen som såpass ensidig beskyttende at det kan være til hinder for barnet å ta innover seg det endelige som døden også representerer.

Samtidig som beskyttende fortellingsmåter tas i bruk i de aller fleste bøkene, så har jeg funnet at døden også formidles åpent og direkte om det fysiske og konkrete som skjer. I 4 av bøkene skjer formidlingen i nær tilknytning til livet og døden i naturen, mens i hele 17 bøker vises bilde av den døde. Det kan se ut som at bildeboka som bokmedium har et fortrinn framfor andre medier ved sin særegne formidling om dette gjennom ikonoteksten. Her utnyttes bildene til å formidle sider ved døden som vanskelig kan uttrykkes for aldersgruppen gjennom et konkret verbalspråk. Formidling gjennom bildene nyttes også til å uttrykke vonde følelser i forbindelse med sorg og om døden ”på den andre siden”. Til dette brukes gjerne farger som rødt og hvitt og abstrakte former. Slik fungerer de som et symbolspråk for barn.

I to av bøkene formidles døden som søvn. Dette tolker jeg som å ha en beskyttende hensikt i de to bøkene. På bakgrunn av Geirr Wiggens forskning, hvor han viser at bruken av ordet søvn som en eufemisme av ”død” i norske dødsannonser var i sterk økning i perioden 1969 – 1998, var jeg overrasket over at omskrivningen forekom i såpass få bildebøker. Det er med på understreke det generelle inntrykket mitt av formidlingen i de 20 bøkene, at samtidig som det brukes beskyttende fortellingsmåter, så formidles det også tydelig og konkret om de aller fleste sidene ved døden som jeg kan finne som aktuelle for aldergruppa.

Temaet kremasjon forekommer likevel kun i ei av bøkene til tross for at dette er vanlig i den norske kulturen. At temaet nesten er utelatt i bildebøkene, har jeg på den ene side tolket som uttrykk for at det er vanskelig å formidle til barn om en prosess som man ikke konkret kan

observere. Men også som uttrykk for voksne sin angst om temaet, at de ikke er helt fortrolige med prosessen og dermed vil beskytte barnet mot en formidling om dette. I så fall bygger dette opp under Yaloms påstand om at voksne sin angst for døden har betydning for hvordan den formidles for barn.

Tendensanalysen av de 20 bøkene var med sikte på bruk i skolen, spesielt som bruk til høytlesing eller individuell lesing, som utgangspunkt for en videre samtale og refleksjon omkring døden. I min besvarelse av den første delen av problemstilling 4 har jeg derfor vurdert bøkene spesielt i tilknytning til kompetansemålet innenfor hovedområdet *filosofi og etikk*, som sier at elevene skal kunne ” uttrykke tanker om livet, tap og sorg, godt og ondt og gi respons på andres tanker”. I drøftelsen om dette har jeg understreket at det ligger en del forutsetninger til grunn som bøkene må vurderes i forhold til. På den ene siden er det mulig å vurdere dem på et generelt nivå, som om de treffer målgruppas kognitive og emosjonelle nivå. På den andre siden har jeg hevdet, på grunnlag av temaets betydning for barnets angst, at bruken av bøkene bør ses i sammenheng med erfaringer og emosjonelle ulikheter som måtte være innenfor den aktuelle klassen eller gruppa. Enkelte bøker som passer for den ene eleven, passer gjerne slett ikke for andre. Dette blir en avgjørelse som læreren som kjenner klassen må ta. Læreren kan derfor la enkelte bøker brukes tilpasset den enkelte elev etter behov. Til bruk i samlet undervisning mener jeg at bøker egner seg, som på den ene siden trygt opprettholder en beskyttende formidlingsmåte, mens en annen avsløres. Dette gjelder særlig bøker som bruker den fantastiske fortellingen og hvor den døde er i den fjerne relasjonsskjeden. Bøkene som bruker den realistiske fortellingen, og hvor den døde er i den nære relasjonsskjeden, opprettholder gjerne andre beskyttende formidlingsmåter, som ”en annen eksistens”. Disse ivaretar derfor også barnets behov for trygghet. I ei av bøkene, *Farvel, Rune*, mener jeg at døden, gjennom tekst og bilde, formidles så konkret og direkte uten at de nevnte beskyttelsesmåtene er tydelig til stede. Dette mener jeg kan skape for dårlig vern for leseren. Jeg vil derfor ikke anbefale denne boka til bruk i samlet undervisning, med mindre man sikrer at barnet blir ivaretatt med en videre oppfølging. Ellers mener jeg at alle de andre bøkene formidler døden på en måte som kan bidra til en positiv erkjennelse.

Det er ut fra synsvinkelen om at en kristen tolkning av døden kan være nyttig og god for barn at jeg ønsket å undersøke hvordan kristne bildebøker formidlet dette. I min besvarelse av problemstilling 1, og min videre besvarelse av problemstilling 3, har jeg funnet at alle de tre bildebøkene som jeg har analysert grundigere, formidler en tro på at døden medfører et

fortsatt fellesskap med Gud. Men beskrivelsene av hva som skjer og hvor den døde går hen er ulik i bøkene. Det er likevel visse likhetspunkt i formidlingen om dette i *Bestefar og Maria* og *Pelle og de to hanskene* i motsetning til i *Gule roser til pappa*. Jeg har funnet at verbalteksten har en overordnet rolle i fortellingene i de to førstnevnte bøkene, ved at det legges stor vekt på å formidle en teologisk lære om døden for barn. Slik bærer de preg av å være undervisende. I begge fortellingene er det også en voksen som er formidleren til barnet. Bildene i de to bøkene bygger først og fremst opp under verbalteksten. I de to førstnevnte bøkene formidles det at den døde umiddelbart er i himmelen. I tilknytning til luthersk teologi er himmelen, slik begrepet brukes i bøkene, benevnelsen på selve den endelige ”saligheten” eller nyskapelsen etter den endelige dom. I den samme tilknytningen kan ”himmelen” også tolkes som en bevisst eksistens i mellomtilstanden før den endelige dom. I følge Den katolske kirkes katekisme, § 1022, regnes enkelte døde å komme direkte til ”saligheten” ved først å ha gått gjennom en særdom. Jeg tolker derfor formidlingen i disse bøkene som å ha enkelte likhetstrekk med den katolske kirkes syn på dette. Beskrivelsene uttrykkes gjennom bruk av et verdensbilde hvor himmelen er ”oppe” i motsetning til jorden som er ”nede”. Men himmelforklaringene er ikke ensartede innenfor kategorien. Mens himmelen, i *Bestefar og Maria*, først og fremst forklares kvalitativt, som der bestefar ikke lenger behøver å ha det vondt og hvor han får være sammen med Gud, blir himmelen i *Pelle og de to hanskene* malt, både i ord og bilder, som en ønskedrøm, som oppfyllelsen av alle barnets drømmer. Forskjellen i de to formidlingene er først og fremst graden av bruken av konkrete beskrivelser. I begge bøkene er den til en viss grad i tråd med utviklingspsykologiens syn på målgruppas tenkning, som konkret og bokstavelig. I *Bestefar og Maria* formidles himmelen gjennom språk og begrep fra Bibelen, men som i boka tilpasses barnet. Slik blir formidlingen på den ene siden konkret, men også til en viss grad abstrakt, fordi begrepene på den ene siden konkretiseres, men blir ikke uttømmende forklart. I *Pelle og de to hanskene* tas barneperspektivet i bruk, både i tekst og bilde. Himmelen blir formidlet slik en tenker at barnet selv forestiller seg dette. I *Gule roser til pappa* formidles himmelperspektivet ved at den døde er ivaretatt av Gud. Jeg har funnet at i denne boka formidles døden som en type mellomtilstand før nyskapelsen. Himmelsbegrepet brukes i svært liten grad. I stedet benevnes den døde som å være ”i Guds hånd”. Formidlingen om hva som skjer med den døde ”på den andre siden” er lite konkret. I stedet formidles døden som noe hemmelighetsfullt som bare Gud vet om. I bildene gjøres dette symbolsk ved bruk av kontraster mellom det levende kontra det målbare. Det gjøres først og fremst ved bruk av de ulike materialene som brukes i

collagene. I verbalteksten formidles døden gjennom filosofiske spørsmål mellom barnet og voksenpersonen. Formidlingsmåten bærer først og fremst preg av undring.

I alle tre bøkene formidles døden ”på den andre siden” som å ha en trøstende effekt på hovedfiguren. I *Pelle og de to hanskene* kan det se ut som at forklaringene om himmel, som et morsomt sted hvor barn bare leker og har det gøy, først og fremst har til formål å skyve unna de vanskelige følelsene som død i form av tap, innebærer. Samtidig som formidlingen kan virke trøstende ved tanken på at den døde har det godt, så lurer jeg på om formidlingen for det ene, fungerer som en fornektelse av det vonde som har skjedd. For det andre er jeg i tvil om formidlingen gir rom for å kunne videreutvikle en kristen tolkning av døden. Det er fordi forklaringene er konkrete og allerede ferdig beskrevet. Det mener jeg derimot at det gis mulighet for i de to andre bøkene.

I *Bestefar og Maria*, liksom også i *Pelle og de to hanskene*, er det først og fremst sjelen som har kommet til himmelen. Det fysiske og konkrete som skjer med den døde skjer først og fremst med kroppen, formidlet som et skall som ligger igjen og visner. Det kan se ut å være en følge av synet av at den døde kommer umiddelbart til himmelen, at sjelen og legemet atskilles. I *Gule roser til pappa* skjer ikke denne delingen. I stedet formidles det konkrete og fysiske som skjer i døden, som at kroppen smuldrer bort, ikke som noen motsetning til forklaringen ”å være i Guds hånd”. Det hører inn under Guds hemmelighet. Innenfor denne hører også planen om en nyskapelse av alt det skapte. Særlig i *Gule roser til pappa* brukes teologiske begrep og forklaringer som, i følge utviklingspsykologien, ikke samsvarer med målgruppas konkrete og bokstavelige tenkning. Denne type begrep blir særlig brukt i verbalteksten i forklaringen om døden. I stedet for at begrepene blir forklart, må leseren selv tolke dem og gi dem innhold. Denne formidlingsmåten er mer i tråd med Tamminens og den britiske religionsforskeren John Hulls oppfatning av hvordan religiøse begrep kan brukes for barn. Jeg mener derfor å ha grunnlag for å mene at formidlingen treffer elevene i aldersgruppa 6 – 10 år.

I *Pelle og de to hanskene* og *Gule roser til pappa* formidles det som skjer etter døden som en universell mulighet. I *Bestefar og Maria* derimot, formidles muligheten for tolkningen av en dobbel utgang. Det gjøres i verbalteksten, ved formidlingen om at døden er en følge av troen.

I den andre delen av besvarelsen min av problemstilling 4, har jeg konkludert med at *Gule roser til pappa* egner seg godt til bruk i RLE – undervisningen når døden er temaet. Det er fordi boka på den ene siden formidler en kristen tolkning som kan egne seg som utgangspunkt for å nå de to aktuelle kompetansemålene innenfor hovedområdet *kristendom*. Gjennom fortellingen kan elever fra ulike kulturer lære hvordan hovedpersonene i boka tolker døden. Formidlingen er upartisk. Leseren kan selv filosofere videre sammen med hovedfiguren, om hva som eventuelt venter en på den andre siden. Jeg kan heller ikke finne noen forkynnende formuleringer i boka.

Til tross for at *Bestefar og Maria* inneholder forkynnende element, har jeg likevel vurdert boka som egnet i samlet klasse. Jeg understreker at dette gjelder når det i undervisningen legges godt til rette for kritisk tenkning. I tilpasset undervisning, til individuell lesing eller lesing i smågrupper, mener jeg at boka er godt egnet blant elever som hører inn under kategorien aktivitetskristne. Derimot er den ikke egnet til en slik bruk for elever i kategorien kulturkristne uten at det også her legges godt til rette for kritisk tenkning.

Pelle og de to hanskene har jeg vurdert som ikke egnet til bruk i samlet klasse. Det er fordi boka er forkynnende. Til tross for at det legges til rette for kritisk tenkning i klasserommet, så formidles det forkynnende som appellerende og overbevisende, slik at det kan bli vanskelig for elever i denne aldersgruppen å tenke kritisk om det som formidles. I tilpasset undervisning derimot, til bruk blant aktivitetskristne, mener jeg at boka er godt egnet til å formidle sentrale sider ved en kristen tolkning av døden uten at dette er i strid med denne gruppa sin religiøse bakgrunn.

Litteraturliste

Afdal, G/Haakedal,E./Leganger-Krogstad,H. (1997): *Tro, livstolkning og tradisjon. Innføring i kontekstuell religionsdidaktikk*. Tano Aschehoug, Oslo

Aland, Kurt, (1974): *Hva sier Luther, Et Luther-leksikon*, Lunde

Biedermann, Hans (1992): *Symbolleksikon*, Oversatt til norsk av Finn B. Larsen, J.W. Cappelen forlag

Bibelen, Det gamle og Det nye testamente, Oversettelse 1978, Det norske bibelselskaps forlag

Bjorvand, Agnes-Margrethe/ Tønnesen (2002): *Den andre leseopplæringa. Utvikling av lesekompetanse hos barn og unge*, Universitetsforlaget

Bowlby, John (2006): *At knytt og bryde nære bånd, tilknytning og tab selvtillid og sorg*, på dansk ved Bjørn Nake, Det lille forlag, Danmark

Bowlby, John (1981): *Attachment and Loss: volume 3, Loss, Sadness and Depression*, Penguin Books

Bowlby, John (1995): *En sikker base, tilknytningsteoriens kliniske anvendelser*, på dansk ved Bjørn Nake, Det lille forlag, Danmark

Bugge/ Eriksen/ Sandvik(red.)(2003): *Sorg*, Fagbokforlaget

Danbolt, Gunnar (1999): *Blikk for bilder, formidling av billedkunst for barn*, Norsk kulturråd

Danielsen, Ruth (2006): "Arbeidsmåter i religions- og livssynsundervisningen." i *Religions- og livssynsdidaktikk. En innføring*, redigert av Helje Kringlebotn Sødal, 117 -183 Kristiansand, Høyskoleforlaget

Den katolske kirkes katekisme (1992): St. Olavs forlag

Domaas, Ola Erik, (1996): *Kristen troslære for lærerstudenter, Tradisjonens tro*, tano – Aschehoug

Dyregrov, Atle (2008): *Sorg hos barn, en håndbok for voksne*, Fagbokforlaget

Edvardson, Gudrun (1995): *Barn i sorg, barn i krise*, oversatt fra svensk til norsk av Ida Heiberg, Kolibri forlag, Oslo

Fowler; James W. (1981): *Stages of Faith. The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, HarperOne

Hallberg, Kristin (1982): "Litteraturvetenskapen och bilderboksforskningen" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 3-4/82, Stockholm

Henriksen, Jan-Olav, (1994): *Guds virkelighet. Kristen Dogmatikk*, Luther Forlag

- Henriksen, Jan-Olav, (2003): *Imago Dei. Den teologiske konstruksjon av menneskets identitet*, Gyldendal Akademisk
- Hull, John M. (1997): "Theological Converstaion with young Children", i *British Journal of Religious education*, vol. 20:1
- Høeg, Ida Marie (2008): "*Velkommen til oss*". *Ritualisering av livets begynnelse*. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen
- Lønning Per (1989): *Kristen tro – tradisjon og oppbrudd*, Universitetsforlaget
- Lønning, Per (1995): *Ikke til himmelen? Streiftog i grenselandet tro/vrangtro*, Forum
- McGrath, Alister E.(2001): *Christian Theology, an Introduction*, Blackwell Publishing
- Michelsen, Leif M.(1972): *Fortolkning til Første Mosebok*, Lutherstiftelsens forlag, Lunde forlag
- Mjør/Birkeland/ Risa (2007): *Barnelitteratur – sjangrar og teksttypar*, Landslaget for norskundervisning, Cappelen akademiske forlag
- Moe, Steinar (1994): *Tro og lære, En innføring i luthersk trosoppfatning*, Novus
- Nicolajeva, Maria (2000): *Bilderbokens pusselbitar*, Studentlitteratur, Lund, Sverige
- "Ordning for Gravferd vedtatt av kirkemøtet 2002" (2003) Verbum forlag
- Prenter, Regin (1975): *Skabelse og genløsning, Dogmatikk*, G:E:C. Gads forlag, København
- Piagèt, Jean (1969): *Barnets psykiske utvikling*, Reitzel, Köbenhavn
- Russell, Jeffrey Burton (2002): *Himmelens historie; den syngende stillhet*, Oversatt av Kåre A Lie, Oslo Pax
- Salvesen, Reidar (2007): "Hva er døden? Noen hovedtrekk av en kristen oppfatning av liv etter døden". I *Ung teologi* 2/07
- Schweitzer, Friedrich (2006): *Barnets ret til religion*, Aros forlag
- Selmer-Olsen/ Søbstad (1988): "Barn, livstolkning og humor" i Hognestad/ Rian(red.): *Barnesjel og kristentro*, Tapir, Trondheim
- Skolens formålsparagraf, Kunnskapsdepartementet, 2008
<http://www.google.no/search?q=skolens+form%C3%A5lsparagraf+2009%2C+kunnskapsdep+artemenet&ie=utf-8&oe=utf-8&aq=t&rls=org.mozilla:nb-NO:official&client=firefox-a>
- Skottene, Reidar (2002): *Kristne symboler. En elementær innføring*, Verbum
- Sommer, Dion (2003): *Barndomspsykologi, utvikling i en forandret verden*, Hans Reitzels forlag, Köbenhavn

Sødal, Helje Kringlebotn/Danielsen/Eidhamar/Hodne/ Skeie/Vinje (2006): *Religions- og livssynsdidaktikk*, Høyskoleforlaget

Tamminen, Kalevi (1991): *Religious Development in Childhood and Youth, an Empirical Study*, Suomalainen Tiedeakatemia

Utdanningsdirektoratet (2006): *Læreplanverket for kunnskapsløftet, midlertidig utgave juni 2006*

Utdanningsdirektoratet (2008) :”Læreplan i Religion Livssyn og Etikk”
<http://www.udir.no/grep/Lareplan/?laereplanid=707207>

Valen-Sendstad, Aksel (1996): *Troens fundament. Dogmatiske hovedspørsmål i lys av bibelsk ontologi*, Forlaget Kolon, Århus

Yalom, Irvin D. (2004): *Existential Psykoterapi*. Oversatt fra engelsk til dansk av Anders Johansen, Hans Reitzels forlag, København

Yalom, Irvin D. (2008): *Å stirre på solen, om å overleve frykten for døden*, oversatt fra engelsk til norsk av Monica Carlsen. Arneberg

Wiggen, Geirr (2000): *Quando corpus morietur... Dødsannonser i Norge gjennom det 20. hundreåret*, Novus forlag, Oslo

Appendiks

Liste over bildebøkene:

Alex, Marlee og Benny (1988): *Bestefar og Maria*. Oversatt fra engelsk av Gerd Borgenvik. Rex Forlag A/S

Dahle, Gro/ill. Svein Nyhus (2008): *Roy*. Cappelen Damm

Erlbruch, Wolf (2007): *And, Døden og tulipanen*. Oversatt fra tysk av Johann Grip. Heinesen Forlag, Oslo

Hammar, Victoria/ill. Anna Sandler: (2006): *Bestemor og Paradiset*. Oversatt fra svensk til norsk ved Marianne Uthaug, N.W.Damm og Søn

Jonsson, Jon Sveinbjørn/ill. Annie Goetzinger (1996): *Embla*. Tiden Norsk Forlag A/S Oslo

Kaldestad, Roar/ill. Øyvind Torseter (2006): *Englefjell*. Cappelen

Kaldhol, Marit/ill. Wenche Øyen (1986): *Farvel, Rune*. Bokklubbens barn

Klyve, Odveig/ill. Åse Anda (1995): *Papirfly*. J.W. Cappelens Forlag a.s

Listrøm, Anne Grete/ill. Malgorzata Piotrowska (2009): *Sverre i begravelse*, IKO – forlaget Oslo

Moen, Torhild/ill. Annlaug Auestad (1991): *Godnatt da, mormor*. Ansgar

Nilsson, Ulf/ill. Eva Eriksson (2006): *Alle døde små dyr*. Oversatt fra svensk til norsk av Øystein Rosse. N.W. Damm og Søn AS

Nilsson, Ulf/ill. Anna – Clara Tidholm (2003): *Farve, l herr Muffin*. Oversatt fra svensk av Margrete Rasmussen. Mangschou, Bergen

Sandemose, Iben (1995): *Englepels*, Cappelen

Sagen, Rolf/ill. Jørgen Blitzner (1989): *Reisa til Leit*. J.W. Eides Forlag

Schössow, Peter (2005): *Skal det være sånn??!* *Historien om Elvis*. Oversatt fra tysk av Ragnar Hovland. Mangschou, Bergen

Thorhallsdottir, Bjørg (2009): *Pappaen min bor i himmelen*, Gyldendal Norsk Forlag AS

Vinje, Kari/ill. Vivian Zahl Olsen (1999): *Pelle og de to hanskene. Ei bok om døden*, Luther forlag, Oslo

Wahl, Mats/ill. Tord Nygren (1989): *Farfars Lajka*. Oversatt fra dansk av Aud Norlin. Carlsen Forlag, Oslo

Aasmundtveit, Anne Kristin/ill. Hilde Kramer (2006): *Gule roser til pappa*, IKO – forlaget, Oslo

Aasmundtveit, Anne Kristin/ill. Annlaug Auestad (2003): *Barnet og treet*, IKO – forlaget, Oslo